

Cathrine Fabricius-Hansen

Bengt Ahlgren

LeseTysk

OM Å LESE TYSK

© cfh/ba 2003

**Institutt for litteratur, områdestudier og europeiske språk
Postboks 1003, Blindern
0315 Oslo**

INNHold

LeseTysk1: Innledning om å lese

- 1. Hva er lesning?**
- 2. Leser og tekst**
 - 2.1 Leseren
 - 2.2 Tekst – kontekst
- 3. Lesemodell**
 - 3.1 Overblikk
 - 3.2 Nivåer i leseprosessen
 - 3.2.1 Ordnivå
 - 3.2.2 Setningsnivå
 - 3.2.3 Tekstnivå
- 4. Leseformål – lesestrategier**
- 5. Samspill og fleksibilitet**
- 6. Om å lese tysk som fremmedspråk**

LeseTysk2: Om å lese ord

- 1. Innledning**
- 2. Om aktivt og passivt ordforråd**
- 3. Om inndeling av ordforrådet**
 - 3.1 Strukturord
 - 3.2 Innholdsord
- 4. Om basisordforråd**
 - 4.1 Omfang
 - 4.2 Innhold
- 5. Om ordforståelse**
 - 5.1 Enkeltord isolert sett
 - 5.1.1 Gratisord
 - 5.1.2 Typiske lydkorrespondanser tysk – norsk
 - 5.1.3 Orddannelse
 - (i) Avledning
 - (ii) Sammensetning
 - 5.2 Ord i sammenheng
 - 5.2.1 Tematisk sammenheng
 - 5.2.2 Språklig sammenheng
 - (i) Ordklasse
 - (ii) Syntaktisk funksjon
- 6. Om å bruke ordbok**
- 7. Prøveanalyse av en tekst**
 - 7.1 Tekst og tema
 - 7.2 Ordforrådets struktur
 - 7.3 Ordanalyse
- 8. Strategi for ordforståelse – oppsummering**

LeseTysk3: Om ordgrupper og syntaktisk sammenheng

1. Innledning

2. Struktursignaler

3. Om verbalet

- 3.1 Det finitte verb
- 3.2 Komplekst verbal
- 3.3 Verbalet som organisator: setningsmønstre
 - 3.3.1 Generelt
 - 3.3.2 Vanlige setningsmønstre norsk-tysk
 - 3.3.3 Forstavelse (“Verbzusatz”) og setningsmønstre
 - 3.3.4 Passiv

4. Om substantivfraser

- 4.1 Minimale og maksimale substantivfraser
- 4.2 Maksimale substantivfrasers funksjon
- 4.3 Spesialiteter
- 4.4 Grupperingsøvelse

5. Om setninger

- 5.1 Minimalsetning og supplerende ledd
- 5.2 “Satzklammer” og “Ausklammerung”
- 5.3 Om setningsleddenes plassering
- 5.4 Setning som del av en annen setning

6. Oppsummering

LeseTysk4: Om å lese setninger

1. Innledning

2. Språktilpasset leseteknikk

- 2.1 Norsk – verbalbasert leseteknikk
- 2.2 Tysk – variert leseteknikk
 - 2.2.1 Verbalbasert prosessering
 - 2.2.2 Mønsterbasert prosessering
 - 2.2.3 Parallel prosessering av minimalsetning og supplerende ledd

3. Trinn i prosesseringen

- 3.1 Lesetrinn I (A og B)
 - 3.1.1 Forfelt i første lesetrinn, etterfulgt av finitt verb
 - 3.1.2 Finitt verb alene i første lesetrinn
 - 3.1.3 Bisetningsinnleder i første lesetrinn
- 3.2 Lesetrinn II: Midtfeltet
- 3.3 Lesetrinn III: Slutfeltet
- 3.4 Lesetrinn IV: Etterstilte ledd

4. Om å lese komplekse setninger

- 4.1 Delsetning i lesetrinn IA
- 4.2 Delsetning i lesetrinn II
- 4.3 Delsetning i lesetrinn IV
- 4.4 Relativsetninger som spesialproblem

5. Oppsummering

TIL ORIENTERING

LeseTysk – Om å lese tysk er et kompendium i fem deler – i tillegg til denne orienteringen – som bare foreligger i elektronisk form. Det er tenkt brukt i tyskundervisningen ved Institutt for litteratur, områdestudier og europeiske språk, Universitetet i Oslo, som norskspråklig supplement og motstykke til Hans Jürgen Heringers *Wege zum verstehenden Lesen* (München 1987). Heringers bok er utsolgt fra forlaget, men de enkelte kapitlene foreligger som pdf-filer – *Wege 1 – Wege 16*.

Mer generelt retter *LeseTysk – Om å lese tysk* seg mot en leserkrets som har hatt tysk som fag i skolen (helst som B-språk) og som enten i arbeid eller utdanning har behov for å kunne lese tysk. I den tidligere tyskundervisningen har leseren formodelig blitt presentert for de forskjellige delferdighetene i språket – både de reseptive delferdigheter (lytte – lese) og de produktive (snakke - skrive) som det er nødvendig å beherske i et fremmedspråk. På grunn av den tid som sto til disposisjon i skolen kom delmålet leseferdighet – når det gjelder tysk – kanskje i skyggen av to andre delferdigheter: forståelse av muntlig tale og evne til selv å uttrykke seg muntlig på fremmedspråket. En slik vektlegging av delferdighetene kan være problematisk. Ut i fra et praktisk siktemål er det ikke vanskelig å forklare hvor viktig det er å kunne lese tysk – enten det dreier seg om studier i tysktalende land eller om å forstå bruksanvisninger, kontrakter, forretningsbrev o.l. Men det er stor forskjell på den tysken som skrives i slike tekster og den tysken som benyttes i vanlig uformell samtale. Derfor er det ikke gitt at den som har lært å klare seg ganske bra på tysk i dagligdagse muntlige situasjoner, vil være i stand til å lese tyske aviser og andre sakprosa-tekster – og tysk skjønnlitteratur – med tilstrekkelig fart og presisjon til å få utbytte av lesningen.

Autentiske tyske tekster kan være temmelig tungleste for nordmenn hvis leseferdigheter ikke har vært gjenstand for spesiell opplæring. Det går mye lettere dersom den norske leseren har fått en systematisk og metodisk innføring i emnet og deretter praktisk trening. De fleste av oss leser norske tekster helt automatisk uten å reflektere over hvorledes det foregår. Det samme er vel for mange nordmenn også tilfelle når det gjelder engelsk. Men hvis vi uten videre overfører leseteknikken fra norsk og engelsk til tysk, blir resultatet ofte dårlig. Leseren må bli seg bevisst hva som skjer når hun/han leser tyske tekster.

Hovedformålet med dette kompendiet er å vise i praksis hvordan nordmenn som står overfor tyske tekster kan innarbeide seg en nyttig leseteknikk. Arbeidet med leseteknikk har imidlertid også en positiv virkning på de andre delferdighetene. Leseforståelsen er bare en del av det å forstå et fremmedspråk, men det er klart at arbeidet med å utvikle leseforståelsen også vil ha en positiv innvirkning på høreforståelsen – særlig når det gjelder å forstå lengre sammenhengende taletekster som foredrag, muntlige rapporter, forelesninger osv. Samtidig vil arbeidet med leseforståelse også påvirke hele vår holdning til fremmedspråket og skjerpe vår iakttagelsesevne. Dette er igjen av stor betydning for vår egen produksjon av setninger på fremmedspråket.

Kompendiet er planlagt i 6 deler (*LeseTysk 1 – 6*). Del 1 – 4 er tilgjengelige fra høstsemestret 2003. Det vil bli utarbeidet øvelser til de ulike delene.

LeseTysk1: Innledning om å lese

I innledningen behandles noen vesentlige lesetekniske forutsetninger. Hensikten er på en litt forenklet måte å sette fremmedspråkslesning inn i sin rette sammenheng. Leseprosessen beskrives generelt og med henblikk på lesning av morsmålet. Den er imidlertid langt mer komplisert enn de fleste antar på forhånd. Derfor går vi noe nærmere inn på de delprosessene og delferdighetene som etter vår oppfatning er viktige. Enten vi er gode eller dårlige lesere, så foregår nok morsmålslesningen nokså automatisk, og vi er oss ikke bevisst hva leseprosessen består i. Av den grunn er det i første omgang nødvendig å bevisstgjøre hva som egentlig skjer når vi leser.

Lesning av tysk gjør det dessuten nødvendig å sammenligne norsk og tysk. Norsk og tysk er riktignok beslektede språk; det finnes imidlertid ikke bare likheter, men også forskjeller mellom dem. Ved å sammenligne språkene, søker vi å bevisstgjøre hva disse forskjellene og likhetene består i. På bakgrunn av denne sammenligningen finner vi frem til hva slags leseteknikk som uten videre kan overføres til tysklesningen og hvilke nye teknikker som må innføres og innarbeides.

Innledningen supplerer leksjon 1 (“Können Sie eigentlich lesen?”) av *Wege zum verstehenden Lesen* (→ *Wege1*).

LeseTysk2: Om å lese ord

Her redegjør vi for noen grunnleggende synspunkter på ordforrådet. I forbindelse med ordforrådet i et fremmedspråk lar det seg lett påvise hvor nyttig det er å kunne møte de mange ordene vi ikke forstår på en metodisk måte. På grunn av slektskapet mellom de to språkene er det derfor mye å hente ved på den ene side å kjenne til ortografiske (lydlige) korrespondanser mellom språkene og på den annen side å ha kjennskap til hvordan vi lager ord på de to språkene (orddannelsesregler). Det pekes her også på muligheter for å kunne trekke slutninger om ukjente ords betydning, dels ved hjelp av språklig innsikt og dels på grunnlag av saklige kunnskaper og erfaringer vi har om forhold i den verden vi lever i. Ordforrådet består av et begrenset antall rene grammatiske ord (strukturord) og et nærmest ubegrenset antall innholdsord. Vi diskuterer måter å finne frem til betydningen av innholdsord uten å bruke ordbok – og måter å bruke ordbøker på.

Strukturord behandles kort i leksjon 3 (“Strukturzeichen – die guten Freunde des Lesers”, (→ *Wege3*) av *Wege zum verstehenden Lesen*, som også gir en oversikt over viktige strukturord med flere funksjoner (“polyfunktionale Strukturwörter”, → *Wege16*). Viktige aspekter ved tysk orddannelse tas opp i *Wege13* (“Komplexe Wörter – Wörter wie vom Fließband”).

LeseTysk3: Om ordgrupper og syntaktisk sammenheng

I denne delen beskriver vi de mest relevante syntaktiske forskjellene – og likhetene – mellom tysk og norsk i et systematisk-grammatisk fugleperspektiv; det beskrives hvordan syntaktiske funksjoner markeres (avsn. 2), og det blir også gitt en beskrivelse av verbalets oppbygning og funksjon (avsn. 3), av substantivfrasers oppbygning (avsn. 4) og av noen viktige ordstillingsregler på setningsnivå (avsn. 3 og 5). Samtidig innfører vi noen grunnbegreper og hjelpeteknikker som er nødvendige for å kunne “sette ord på” vanskelighetene ved å lese tysk – og som er nyttige i forbindelse med leseforberedende øvelser.

Denne delen supplerer – sammen med *LeseTysk4* – leksjon 2-9 av *Wege zum verstehenden Lesen* (→ *Wege2 -9*). Den skal sette leseren i stand til å gå metodisk til verks når det er grammatiske forhold ved teksten som får ham/henne til å “sitte fast” under lesningen – eller når vedkommende vil kontrollere om den tolkning han/hun er kommet frem til kan være korrekt, grammatisk sett. Den som allerede har et godt grep om tysk grammatikk, vil kanskje ikke finne mye nytt i denne delen. Han eller hun kan da i høyere grad konsentrere seg om de andre delene.

LeseTysk4: Om å lese setninger

Her skal vi se på hvilke praktiske konsekvenser de grammatiske forskjellene mellom norsk og tysk har for nordmenn som leser tysk. Hva må de sistnevnte gjøre med sin lese måte – sin leseteknikk – for hurtigst mulig å oppnå (tilnærmet) den samme leseferdigheten som en leser med tysk som morsmål?

Vi konsentrerer oss her om setningsnivået – både enkle og komplekse setninger.

Denne delen supplerer bl.a. *Wege9. Wege10* (“Satzgefüge – Sätze wie russische Puppen”) er også relevant.

LeseTysk5: Om å lese tekster

Her skal vi se på hvordan man “angriper” lesningen av tekster og – spesielt – på tekstenes språklige “bindingsverk”: pronomener og andre uttrykk som viser til noe som er nevnt tidligere i teksten, adverbier, partikler og andre uttrykk som skaper sammenheng mellom setninger eller større avsnitt i teksten.

Denne delen supplerer *Wege12* (“Texte verstehen – ein Fass ohne Boden?”)

LeseTysk6: Om tyske spesialiteter (vil først foreligge våren 2004)

I denne siste delen tar vi for oss spesielle grammatiske fenomener i tysk. Disse fenomenene er enten ukjent på norsk eller har en meget lav frekvens. I begge tilfeller er det nødvendig å gå nærmere inn på dem – også der vi kjenner fenomenet fra norsk. Som eksempel på det første kan vi nevne at man i tysk skriftspråk i mange teksttyper gjerne foretrekker å bruke substantivisk uttryksmåte der norsk i mange tilfeller anvender tilsvarende verb. Hva angår grammatiske fenomener som er helt ukjent på norsk, er det nok å vise til bruk av konjunktiv.

Spesialiteter i den tyske substantivgruppe behandles i kapittel 14 (“Nominalisierungen – Sachverhalte in nominaler Verkleidung”) og 15 (“Adjektiverweiterungen drei Schritte vor und zwei zurück”) i *Wege zum verstehenden Lesen* (*Wege14, Wege15*). Disse spesialitetene blir behandlet noe mer detaljert – og fra et norsk perspektiv – i kompendiet *Schlüssel zum Lesen deutscher Sachprosa* (unipub-kompendium 2003) av Bengt Ahlgren / Cathrine Fabricius-Hansen.

LeseTysk1-6 tar ikke for seg alle detaljene i tysk formlære og syntaks. Derfor er det viktig å bruke en vanlig grammatikk som *Tysk grammatikk* av Hårvard Reiten (1995 eller senere) i tillegg. Det vises også til unipub-kompendiet *Grammatikunterlagen* (2003) av Cathrine Fabricius-Hansen, som er et supplement til Reitens grammatikk.

LeseTysk – Om å lese tysk

1: INNLEDNING OM Å LESE

1. Hva er lesning?

Å lese er å forstå informasjon som eksplisitt eller implisitt er uttrykt i en tekst. Lesning er en komplisert prosess som forutsetter at leseren behersker mange delferdigheter. Derfor er det ikke så overraskende at resultatet av leseundervisningen i skolen – når det gjelder morsmålet – ikke helt holder mål (jfr. Pisa-undersøkelsen). Fra lærerhold er det blitt påstått at kanskje 10% eller mer av hele ungdomskullet går ut av skolen uten å kunne lese skikkelig. De fleste fagfolk på området er imidlertid enige om at bare en meget liten del av alle lesevanskene skriver seg fra påviselige mangler eller skader i hjernen. Den viktigste årsaken til leseproblemene synes å ligge i den undervisningen skolen gir. Det er altså her snakk om den grunnleggende leseundervisningen som gis i løpet av de første skoleårene – den undervisningen som sikter mot å knekke lesekode. Ut over dette gis det stort sett ikke – eller nesten ikke – spesiell leseundervisning i norske skoler. Den videre leseutviklingen er i det vesentlige overlatt til den enkelte elev som selv må finne frem til og innarbeide sin egen leseteknikk, stort sett ved å lese så mye som mulig. Den leseteknikken de tilegner seg, automatiseres så etterhvert, og den enkelte er seg lite bevisst hvordan lesning foregår på morsmålet.

2. Leser og tekst

I leseprosessen inngår det to hovedkomponenter: på den ene side leseren og på den annen side selve teksten. Skal leseprosessen lykkes, må det være et samspill mellom leser og tekst. Teksten inneholder riktignok den informasjonen leseren er interessert i, men å forstå innholdet i teksten er langt mer komplisert enn vi vanligvis forestiller oss. Det er mange faktorer som spiller inn. Dels er disse faktorene knyttet til selve teksten, dels forutsetter leseprosessen ferdigheter, kunnskaper og erfaringer som leseren allerede sitter inne med og som vedkommende må lære å nyttiggjøre seg.

2.1 Leseren

Lesning forutsetter i høy grad selvstendig aktivitet og medvirkning fra leserens side. Det er leseren som styrer leseprosessen. Leseren må på den ene side kunne avkode (identifisere) de enkelte ordene og på den annen side forstå betydningsinnholdet av ordene hver for seg og i sammenheng. Dette innebærer forskjellige delferdigheter som den øvede leser må beherske.

Avkoding kan foregå på to måter. Leseren kan gjenkjenne det enkelte ord som en enhet. Denne fremgangsmåten kalles å benytte den **direkte** vei. Mange lesere starter sin leserkarriere på denne direkte måten, og det er under den videre leseinnlæringen nødvendig å klare å lese så mange ord som mulig direkte, for avkoding av ord må helst foregå hurtig fordi tempoet i avkodingen ofte er avgjørende for vellykket lesning. Den direkte veien er økonomisk fordi oppmerksomheten på den måten ikke belastes. Leseren kan konsentrere seg om rene forståelsesproblemer. I løpet av den individuelle leseutvikling vil iallfall grammatiske ord (strukturord se *LeseTysk2*, *Wege3*) leses direkte, men etterhvert sikkert også andre ord med høy frekvens. For gode lesere vil nok den direkte vei etterhvert også omfatte ordgrupper (ordhelheter/fraser og større enheter).

Det finnes også en **indirekte** vei under avkodingen. Denne lese måten er velkjent for de fleste. Man gjenkjenner bokstav innenfor det enkelte ord og forsøker å sette bokstavene sammen til et ord: $l + e + s + e = lese$. I begynnelsen er det vanskelig å kombinere bokstavene (lydene). Man staver seg frem bokstav for bokstav – senere kanskje stavelse for stavelse. Den indirekte vei alene fører ofte ikke frem. Den er tungvindt og tidskrevende. Det er lett å miste tråden slik at innholdsforståelsen uteblir. Denne lese måten er imidlertid nødvendig for å lese ukjente ord. På fremmedspråket er dette helt innlysende.

Det råder imidlertid enighet om at leseforståelse er noe langt mer enn avkoding. Men det er ulike oppfatninger om hvordan leseprosessen utover avkoding foregår. Felles for de forskjellige lese teorier er oppfatningen om at leseren lager seg en førforståelse av innholdet i teksten som helhet og innholdet i de enkelte tekstdeler. I tillegg til selve avkodingen omfatter således leseferdigheten også en delferdighet av en helt annen karakter. Vi kaller den **helhetslesning**. Det prinsipielle grunnlag for denne helhetslesningen er forholdet mellom del og helhet. På grunnlag av karakteristiske trekk ved en tekstdel gjør leseren seg opp en mening om innholdet av den helhet tekstdelen inngår i. Denne antagelsen om innholdet av helheten brukes så igjen til å tolke delen. Det enkelte ord inngår som del av en ordgruppe. To eller flere ordgrupper danner en setning som på sitt nivå utgjør en helhet. Leseren forberedes på den teksten som ennå ikke er lest, han/hun settes i en slags forståelsesmessig beredskap. Nye tekstdeler tydes ut fra den helhet de inngår i. Forståelsen av teksten blir etterhvert bekreftet, modifisert, utbygget eller rett og slett forkastet slik at leseren må gå tilbake i teksten (**regresjon**). Denne delferdigheten i leseprosessen forutsetter at leseren ikke er en passiv avleser, men en aktiv medskaper. Den gode leser utvikler etterhvert denne helhetslesningen til

det som kalles **inferal** lesning (inferere: slutte seg til). Ikke all informasjon kommer eksplisitt til uttrykk i teksten; informasjon er ofte gjemt mellom linjene eller underforstått fordi forfatteren forutsetter at leseren selv finner ut av det. I sitt indre bilde fyller leseren hullene og trekker slutninger på grunnlag av teksten.

Det tar tid å innarbeide leseprosessen. Fra å være nybegynnerleser via et stadium som overgangsleser til å bli øvet leser går det år. Leseteknikken forandrer seg, men visse spesielle faktorer i leseprosessen gjør seg gjeldende under hele leseutviklingen.

Leserens **oppmerksomhet** / iakttagelsesevne er alltid av avgjørende betydning. Det er allerede fra nybegynnerstadiet viktig at leseren forstår å fokusere på de rette detaljer, at han/hun legger merke til relevante særtrekk. Bokstavene *d*, *b* og *p* har trekk til felles, men hva er det som skiller dem fra hverandre? Leserens må lære å styre sin egen oppmerksomhet. Dette er enklere å anskueliggjøre på tysk. På tysk er det viktig å konsentrere oppmerksomheten om bøyingsendelser. Endelsen *-st* i *fragst* inneholder informasjon om det mulige subjektet i setningen. Omlyd i stammen er også et fenomen det er viktig å være oppmerksom på, jfr. *Gärten*, flertall av *Garten*. Oppmerksomhet og konsentrasjon spiller en vesentlig rolle i alle faser av leseutviklingen, selv om målet for oppmerksomheten skifter.

En annen konstant faktor i all lesning er **samspiilet** mellom de forskjellige delferdighetene. Indirekte og direkte avkodning veksler etter tekstens vanskelighetsgrad. De antagelsene vi gjør oss på grunnlag av helhetslesningen, understøtter avkodingen, men kontrolleres også av denne. Helhetslesning spiller således både en overordnet og en underordnet rolle i avkodingsprosessen.

En tredje konstant faktor i leseprosessen er kravet om **automatisering** av de forskjellige delferdighetene etterhvert som leseren utvikler sin teknikk. Når det for den enkelte øvede morsmålsleser kan være vanskelig å avgjøre hvordan egen lesning foregår, henger dette nettopp sammen med automatiseringen av delferdigheter. For den øvede leser foregår leseprosessen ubevisst uten å legge beslag på hans/hennes oppmerksomhet. Automatisering er en forutsetning for at vi kan frigjøre vår oppmerksomhet og rette den mot andre sider av forståelsesprosessen, for at vi f.eks. kan ta stilling til det tankeinnhold som kommer til uttrykk i teksten.

2.2 Tekst – kontekst

Ikke all informasjon forfatteren av teksten ønsker å gi uttrykk for, er eksplisitt /visuelt nedfelt i teksten. De aller fleste tekster inneholder informasjon som bare er uttrykt implisitt /ikke-visuelt. Den rent visuelle siden av teksten avkodes, men det forutsettes (av forfatteren) at leseren er fortrolig med den ikke-visuelle siden. I denne sammenheng står begrepet kontekst sentralt.

Den enkelte tekstdel står i en bestemt kontekst. Det er en **tekstintern** sammenheng mellom tekstdel og større avsnitt eller hele teksten

Teksten behandler stoff som på sin side står i en kontekst. Stoffet står i en bestemt sammenheng til **tekstestjerne** forhold. Kjennskap til disse tekstestjerne forholdene kan være en forutsetning for å forstå teksten fordi leseren må fylle ut detaljer forfatteren har utelatt og som leseren automatisk/ubevisst selv legger til – eller forventes å legge til. Hvis alt skulle komme eksplisitt til uttrykk i teksten, ville den bli uutholdelig kjedelig. Men det er klart at denne siden av konteksten også spiller en stor rolle for å forstå teksten.

Slike **ikke-språklige** faktorer kan være direkte knyttet til **tekstens struktur**. Det finnes forskjellige teksttyper som har sin bestemte struktur: bruksanvisninger, oppskrifter, forretningsbrev, tekniske beskrivelser, fortellinger osv. Kjennskap til slike strukturer, som vel oftest forutsettes av forfatteren, spiller stor rolle for forståelsen av tekstinnholdet. I denne forbindelse er naturligvis også tekstens **redaksjonelle oppsett** av betydning: overskrifter, ingresser, paragrafering, illustrasjoner osv.

Konteksten har imidlertid ikke bare en ikke-språklig, men også en **språklig** side. Morsmålsleseren sitter inne med kunnskaper om hvordan teksten rent språklig henger sammen. Han/hun har kunnskaper om det språklige **bindingsverket** i teksten.

3. Lesemodell

Det har vært gjort forsøk på å stille opp modeller for hvordan man kan forestille seg at lesning foregår. Felles for alle modeller er at man forutsetter en sammenheng mellom selve leseprosessen og evnen til å bearbeide og lagre informasjon.

3.1 Overblikk

Alle våre kunnskaper og summen av våre erfaringer er lagret i et **langtidsminne**. Lagringen må være organisert slik at det etter behov er mulig å få hurtig adgang til den enkelte informasjon, samtidig som ny informasjon lett inkorporeres i lageret. Lagringen foregår hierarkisk. Vi tenker oss at all vår viten om verden og oss selv, pluss summen av våre erfaringer er organisert i omfattende kunnskaps-, erfarings- og situasjonsstrukturer. Kognitive psykologer betegner gjerne disse strukturene som **skjema** (flertall: skjemata). Definisjonen av den enkelte struktur er utformet slik at alle tenkelige konkrete eksempler på strukturen skal kunne passe inn og at nye lar seg innpasse. Det enkelte skjema er organisert i under-skjemata som igjen er organisert i videre under-skjemata osv. Vi kan f.eks. tenke oss et skjema Å KJØRE BIL. Dette skjemaet må defineres slik at det omfatter alle typer biler: personbiler, lastebiler osv. Videre må definisjonen være slik utformet at den utelukker andre kommunikasjonsmidler. Innen dette skjemaet vil det være plass til en rekke underskjemata og underskjematas underskjemata: MOTOR-skjema med underskjema SKIFTE-TENNPLUGG-skjema, TRAFIKKREGEL-skjema osv.

Langtidsminnet må også inneholde et lager med språklige ferdigheter og kunnskaper - enten det gjelder ordforråd eller grammatiske regler. Alt vi vet om tekststrukturer og teksttyper vil naturligvis også finnes her.

I tillegg til langtidsminnet tenker vi oss et arbeidsminne, også kalt **korttidsminnet**, som utgjør selve sentralen der den egentlige leseprosess foregår. Her identifiseres de visuelle data som hentes inn fra teksten og tolkes til betydningsmessige enheter. Disse betydningsmessige enhetene bygges så ut til større, mer omfattende enheter som danner grunnlaget for forståelse av tekstdeler. Fra korttidsminnet aktiveres langtidsminnet som fremskaffer aktuelle kunnskaper og erfaringer når vi bearbeider innkomne data. Under leseprosessen danner leseren seg en oppfatning av hvilket stoffområde teksten behandler. På dette grunnlag aktiveres et passende skjema med under-skjema i langtidsminnet. I et samspill mellom stoffet i teksten og skjema bygges det opp et indre bilde (førforståelse) – scenario – som setter leseren i forståelsesmessig beredskap. Under den videre lesningen blir scenarioet justert eller eventuelt forkastet. Det er en viktig del av helhetslesningen å bygge opp et fornuftig scenario.

Fra korttidsminnet styres oppmerksomheten. Korttidsminnet har imidlertid bestemte kapasitetsbegrensninger. Innholdet i en fiksering fastholdes bare i forholdsvis få sekunder. Dette fører til at leseren må foreta en ny fiksering hvis ikke identifikasjon og tolkning er avsluttet innen tidsfristen. Leseren må avbryte den fortløpende fikseringen av tekstdeler og springe tilbake i teksten. Korttidsminnet kan heller ikke arbeide med mer enn et begrenset antall enheter (2 - 7), den enkelte enhet kan imidlertid utbygges til større enheter i omfang (bokstav → stavelse → ord → ordgruppe osv).

3.2 Nivåer i leseprosessen

Dynamikken i leseprosessen er et komplisert samspill mellom registrering av data hentet fra teksten og bearbeidelse av disse data basert på helhetslesning. Noe forenklet foregår leseprosessen på tre forskjellige nivåer: ordnivå, setningsnivå og tekstavsnitt-/tekstnivå.

3.2.1 Ordnivå

Her foregår **avkodingen**, dels indirekte ved at de enkelte bokstaver eller stavelser kombineres til ord (vi staver oss frem), dels ved direkte identifisering av hele ord. Målet for dette nivået er å innarbeide direkte avkoding og dessuten å automatisere indirekte avkoding. Allerede på dette nivået foregår leseprosessen også som helhetslesning. Leserens egen kompetanse – språklig og ikke-språklig – skaper en innholdsmessig beredskap hos ham/henne, en forventning om hvilket ord det dreier seg om. Ordet settes inn i konteksten slik at det oppstår et vekselspill mellom del og helhet. På grunnlag av delen skapes en forventning om helheten som så igjen brukes til å **tyde** (tolke) ordet i den konkrete sammenheng.

(1) Det bodde en vakker prinsesse i det store, hvite **slottet**.

Språklig kompetanse tilsier at det etter *det* + adjektivene *store, hvite* følger et substantiv i intetkjønn. Saklig innsikt gjør det sannsynlig at det er snakk om intetkjønnsordet *slottet* snarere enn f.eks. *huset*. Prinsesser bor typisk i slott. På denne måten anvender vi også kunnskaper fra et høyere nivå, setningsnivået. Dette hjelper både til å identifisere (visuelt) og forstå ordet *slottet*.

Oppmerksomheten rettes mot spesielle særtrekk ved teksten. Avkoding og helhetslesning på ordnivå automatiseres etterhvert for å tilfredsstille kravet om lesetempo og for å lette forståelsen på høyere nivåer. Den gode leser kjennetegnes av samspillet mellom avkoding og helhetslesning. Den dårlige leseren har ofte mangelfull ferdighet i avkoding og baserer ofte i altfor høy grad sin lesning på helhetslesning, men dette fører ofte til at lesningen bygger på ren gjetning. Den gode leseren er derimot mer omhyggelig i sin dekodering for å slippe å lese om igjen. Dårlig underbyggede forventninger om innholdet er tidskrevende fordi de fører til feillesning og regresjon.

3.2.2 Setningsnivå

På setningsnivå deler leseren opp setningen i **ordgrupper**. Eller sagt annerledes: han/hun samler ordene i ordgrupper etterhvert som setningen prosesseres. Hver ordgruppe utgjør ikke bare en betydningsmessig enhet, men har også en grammatisk struktur. Forståelsen av setningen fremkommer når de enkelte ordgrupper og setningen som helhet sees i sammenheng. På grunnlag av språklig kompetanse og saklig innsikt vil leseren trekke sine slutninger om setningen som helhet dels på grunnlag av den enkelte ordgruppe, dels ut i fra sammenhengen mellom enkelte enheter. Leseren vil også utnytte sin oppfatning om helheten til å forstå den enkelte ordgruppen. De enkelte ordgrupper i setningen står nemlig også i et **betydningsmessig** og **grammatisk** strukturert forhold til hverandre. Det vil derfor også på dette planet foregå et samspill mellom del og helhet.

- (1) Det – bodde – en vakker prinsesse – i det store slottet..
- (2) Bodde – det – en vakker prinsesse – i det store slottet?
- (3) Den vakre prinsessen i det store slottet – kunne – ingen – målbinde.
- (4) Jeg – så – den vakre prinsessen + i det store slottet.

I (1) - (3) er setningene delt opp i ordgrupper som utgjør betydningsmessige enheter med grammatisk struktur. Ved å flytte på ordgruppene innen setningen endres betydningen. Utsagnet i (1) endres i (2) til spørsmål. I (3) er *i det store slottet* som i (1) flyttet slik at det ikke står som selvstendig enhet, men inngår som underordnet del i en annen enhet. I (4) kan *i det store slottet* være en selvstendig enhet, nemlig som svar på spørsmålet "Hvor så jeg prinsessen?" Eller *i det store slottet* kan være en underordnet del, som i (3): "Hvem så jeg?"

På setningsnivå foregår det også en oppdeling i setninger når tekstdelen mellom to punktumer (perioden, helsetningen) består av flere **delsetninger**, som i (5). Her er særlig innledningsordene i delsetningene viktige fordi de angir hvilken betydningsmessig sammenheng det er mellom dem.

- (5) Det var engang en vakker prinsesse – som sov i hundre år – fordi hun hadde stukket seg på en tein.

Nødvendig automatisering på setningsnivå foregår på det grammatiske plan. Oppmerksomheten rettes selektivt mot grammatiske særtrekk som strukturord (*i, et, det*), endelser (*-dde, -t, -et*), og ordstilling, dvs. den rekkefølge ordene står i, eller andre karakteristiske trekk. Slike særtrekk er en forutsetning for oppdeling i ordgrupper og for å bestemme hvilken sammenheng det er mellom ordgrupper, eventuelt setninger.

3.2.3 Tekstnivå

Alt utover helsetning eller periode – dvs. det som står mellom to store skilletegn – betegnes her som tekstnivå. Spesielt på tekstnivå er både språklig kompetanse og ikke-språklig innsikt, dvs. sakkunnskap (skjemata) og kunnskap om teksttyper nødvendig. Innsikt på tekstnivå har betydning for helhetslesning på alle nivåer. Her spiller en rekke forskjellige faktorer inn.

Som nevnt inneholder en tekst ikke på langt nær all den informasjon som leseren henter ut av den. Tekstforfatteren forutsetter sakkunnskap hos leseren og overlater det til sistnevnte person å fylle ut bildet eller tolke flertydige ord. Leseren slutter seg til mye mer enn det som står i teksten. Det vil si at en betydelig del av tolkningen skjer ved **inferens**. Følgende eksempel hentet fra Ingvar Lundberg, *Språk och läsning* (Stockholm 1984, s. 97) er illustrerende.

(6) Lena var på vei til skolen. Hun gikk av bussen to holdeplasser for tidlig. Deretter gikk hun på konditori og drakk kaffe. Hun hørte på noen plater i en musikkhandel og fotograferte seg i en automat. I en nyåpnet boutique prøvde hun et par jeans. Etterpå gikk hun på kino. Ved firetiden begynte hun å gå hjemover.

Teksten er enkel, innholdmessig og språklig. Den består utelukkende av hovedsetninger. Den er sterkt selektiv med henblikk på hvilken informasjon den gir og skildrer en sekvens av handlinger som foregår i løpet av en formiddag og noen få ettermiddagstimer. De enkelte handlingene er ikke motivert eller språklig bundet sammen. Her er en mengde informasjon utelatt, men teksten er likevel forståelig fordi leseren sitter inne med kunnskap om jenter som skulker skolen. Forståelsen av teksten illustrerer samspillet mellom tekst og leser.

Lesning på tekstnivå støttes av språklige midler som binder teksten sammen. Dette kalles **tekstbinding**. Forskjellige typer pronomener refererer til tidligere nevnte ord (*han/hun, den/det, som* osv.). Språket har nokså mange småord (*imidlertid, deretter, siden* osv.) som signaliserer sammenheng (→ *Wege12*)

Kjennskap til forskjellige teksttyper (kontrakter, kravbrev, rapporter osv.) letter forståelsen fordi slike tekster ofte har en mer eller mindre fastlagt struktur, et begrenset ordforråd og utvalg av bestemte grammatiske strukturer – dvs. en **spesiell tekststruktur**. Lesere som er fortrolig med teksttypen, vil lettere kunne orientere seg i teksten og forstå den.

4. Leseformål - lesestrategier

Lesning har normalt et formål. Valget av tekst er sjelden tilfeldig. Vi har en bestemt hensikt med å velge ut en bestemt tekst. Selve formålet med tekstvalget er stort sett bestemmende for hvor nøyaktig vi leser. Det er derfor formålet som avgjør valg av lesestrategi. Forholdet mellom formål og strategi gjelder ikke bare teksten som helhet, men også de enkelte tekstdeler. Ikke alle kapitler eller alle avsnitt er like viktige. Innenfor det enkelte avsnitt er heller ikke alle setninger like viktige. Leseren velger selv ut hvilke tekstdeler som er viktige for ham/henne og tilpasser strategien deretter. Alle faser i lesningen bør være selektive med henblikk på valg av strategi. Forenklet kan man snakke om to ytterpunkter: global og total lesning.

Ved **global lesning** har leseren behov for å danne seg et overblikk over en tekst som han/hun ønsker å orientere seg i. Siktepunktet er da ikke full forståelse av teksten. Formålet kan være forskjellig. Det sentrale spørsmålet lyder som følger: er denne teksten eller denne del av teksten noe for meg? Leseren registrer overskriften. Hans eller hennes neste spørsmål er så: må jeg stoppe opp og lese nøyaktig? Øynene flyr over teksten og søker å registrere nøkkelord. Leseren forsøker så raskt som mulig å gjøre seg opp en mening om hvilket emne eller hvilke sider av et emne teksten behandler. Avislesning er typisk for denne strategien. Hvis overskriften fanger interessen, leses ingressen, og hvis også ingressen er interessevekkende, fortsetter man. Går man videre, anlegger man igjen kanskje en global teknikk, inntil man eventuelt støter på noe man vil ha et mer nøyaktig innblikk i. Denne leseteknikken brukes også når vi er på jakt etter en bestemt opplysning – et årstall, navn o.l. Det er vanskelig å beskrive denne teknikken helt presist. Den dukker også opp under forskjellige navn (**skumlesning, kursorisk, syntetisk, ekstensiv** lesning).

Ved **total lesning** dreier det seg om full forståelse av teksten. Teksten må forstås detaljert – ord for ord. Når leseren ut fra ikke-språklige kilder resonnerer seg frem til betydningen, må språklig kontroll tre i funksjon. Dette kravet til nøyaktig forståelse vil også avisleseren stille, men det er klart at denne teknikken først og fremst benyttes når leserens intensjon er å sette seg grundig inn i noe som han/hun senere skal kunne ta standpunkt til. Total lesning er derfor en forutsetning for kritisk lesning. Og det er den type lesning man må bruke når man leser for å sette seg inn i, å forstå og å lære nytt stoff. Total lesning kalles også **analytisk, intensiv** eller **statarisk** lesning.

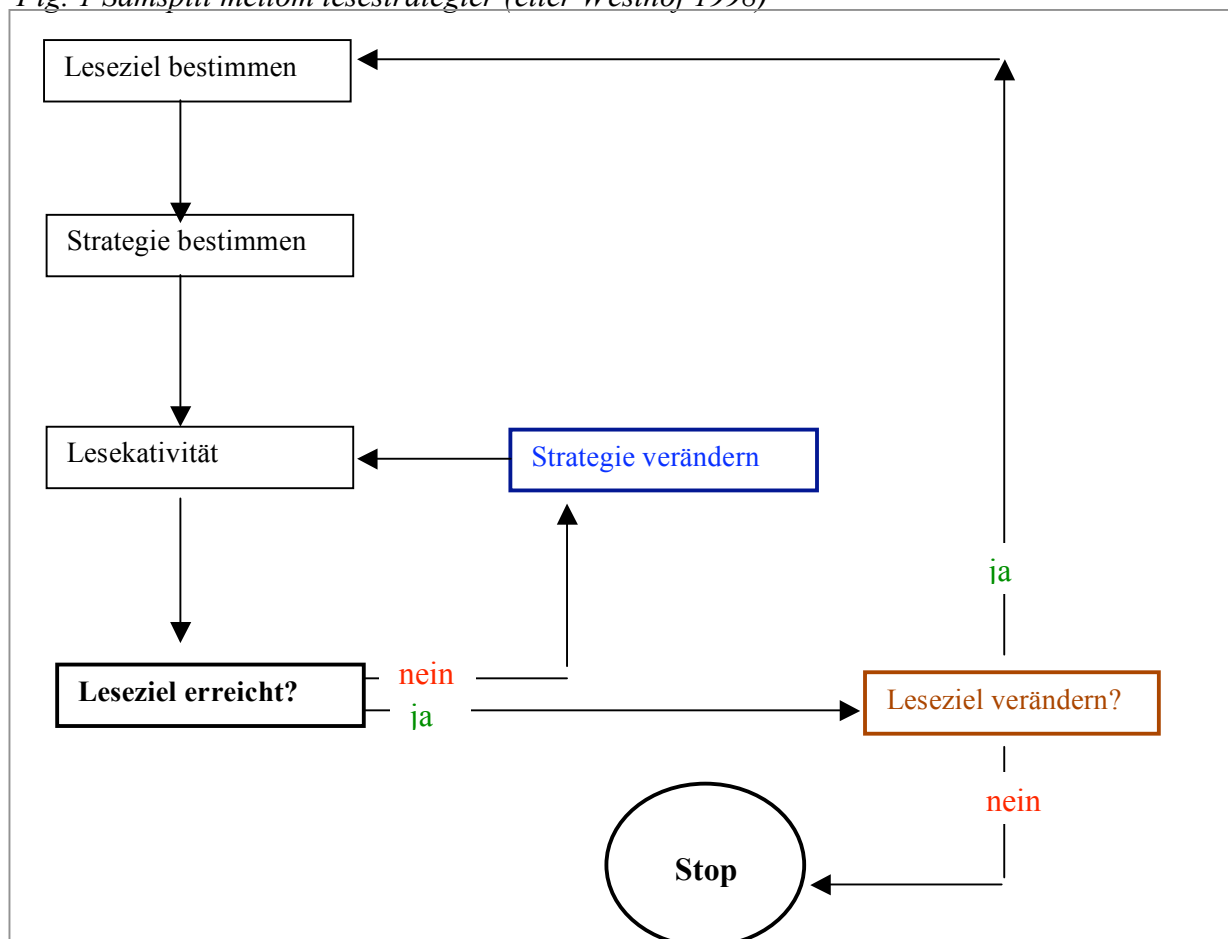
5. Samspill og fleksibilitet

Også når det gjelder forskjellige lesestrategier, er det viktig å innarbeide samspill mellom global og total teknikk. I neste fase automatiseres vekselspillet mellom forskjellige lesestrategier. Fordi lesetempo er viktig, må man forsøke å anvende global lesning så mye som mulig. Global lesning bør være det normale for den øvede leser; total lesning settes inn der kontroll er nødvendig og naturligvis også der teksten er vanskelig eller der full forståelse er påkrevet (se fig. 1, fra Gerard J. Westhof, *Didaktik des Leseverstehens* (München 1998), s. 82). Total lesning vil ofte måtte brukes i bestemte teksttyper: bruksanvisninger, kontrakter og forholdsvis ofte når man leser tekster i lærebøker.

HUSK!

- Lesetempo må tilpasses vanskelighetsgrad. Leseren må være fleksibel!
- For å kunne lese globalt sikkert og effektivt, må man beherske den totale leseteknikken sikkert og effektivt.

Fig. 1 Samspill mellom lesestrategier (etter Westhof 1998)

6. Om å lese tysk som fremmedspråk

Når nordmenn leser tyske tekster, er dette noe annet enn å lese norske tekster. Dette er en banal, men likevel nødvendig iakttagelse fordi det er viktig å bevisstgjøre seg hvilken forskjell det er å lese på morsmålet og på et fremmed språk. Fremmedspråksleseren skiller seg fra morsmåleseren på bestemte punkter:

HUSK!

- Fremmedspråksleseren har i reglen mangelfull språklig kompetanse i forhold til morsmåleseren. Selv om formålet med lesningen er å skaffe informasjon, vil lesningen likevel oftest samtidig inngå som ledd i språkinnlæringen.
- Fremmedspråket vil ha en annen språklig struktur enn morsmålet. Forskjell i struktur kan være større eller mindre.
- Fremmedspråksleseren vil ha en leseteknikk som er utviklet for morsmålet.
- Fremmedspråksleseren vil ha en annen ikke-språklig bakgrunnsviden enn morsmåleseren.

Første trinn i utviklingen av leseferdighet i tysk er å bli seg bevisst hvordan lesning overhodet foregår. Denne innsikten utnyttes så til å innarbeide en hensiktsmessig holdning til å lese tyske tekster. Hvilke komponenter er viktige ved lesning overhodet? Hvordan kan disse tillempes i tysk? Hva er spesifikt for språklig kompetanse i tysk sammenlignet med kompetanse i norsk?

Det er dette vi skal konsentrere oss om i de neste delene.

LeseTysk – Om å lese tysk

2: OM Å LESE ORD

1. Innledning

Den ene språklige hovedkomponenten i leseforståelsen er det grammatiske regelverk som bestemmer hvordan ordene bindes sammen til fraser og setninger. Den andre hovedkomponenten er ordforrådet, dvs. språkets leksikon. Leseteknikk er begge komponenter like viktige. Det kan gå helt galt dersom man f.eks. misforstår hva som er subjekt og hva som er objekt i en setning. Men det er ikke nok å innøve grammatisk innsikt og ferdighet, leseren må også forstå betydningen av de enkelte ordene. Denne siden ved leseinnøvingen reiser en rekke spørsmål.

- Ordforrådet er som kjent samlet i ordbøker. Men må man slå opp alle ukjente ord i ordboken eller kan man nøye seg med et utvalg?
- Er alle ordene like viktige for leseforståelsen?
- Er det kjennetegn ved enkeltordene – kjennetegn ved form eller oppbygning – som kan bidra til forståelse når man står overfor “nye” ord?
- Kan den sammenheng – grammatisk eller tematisk – enkeltordet står i, bidra til forståelse, eller sagt på en annen måte: kan man gjøre kvalifiserte gjetninger?

Disse og lignende problemstillinger vil ta opp i denne delen for å skape et grunnlag for en gjennomtenkt fremgangsmåte i forbindelse med å forstå betydningen av ukjente ord. Det bør alltid være siste utvei å ty til ordboken. På den annen side kan en ordbok også brukes til annet enn å slå ukjente ord opp i – og det finnes forskjellige typer ordbøker som kan brukes til forskjellige typer formål. Det skal vi også se på i denne delen.

2. Om aktivt og passivt ordforråd

Det tyske språket inneholder mange hundre tusen ord, men en morsmålsbruker som behersker alle disse ordene, vil man lete forgjeves etter. En del av ordene brukes bare innenfor spesielle fagområder og disse spesialordene er egentlig bare beregnet på fagfolk. Slike spesialord finner man ofte ikke engang i et vanlig leksikon. Nye spesialord lages hver dag.

Morsmålsbrukeren forstår langt flere ord enn han/hun selv bruker. Det **passive** ordforråd er langt større enn det **aktive**. De fleste voksne tyskere har kanskje et aktivt ordforråd på bare 5.000 - 7.000 ord. Dette ordforrådet omfatter da de ordene som i dagliglivet forekommer oftest, altså de ordene som har høyest frekvens. Hvor stort det passive ordforrådet er, lar seg vanskelig anslå, men det er langt større enn det aktive. Når vi leser, bruker vi det passive ordforråd.

Fremmedspråksbrukeren må innarbeide en like reflektert og systematisk holdning overfor ordforrådet som den han/hun har overfor de grammatiske strukturer. Effektiv lesning forutsetter en gjennomtenkt leseteknikk, og et fornuftig ordforråd inngår som en vesentlig del av leseteknikken.

3. Om inndeling av ordforrådet

Det er hensiktsmessig å gruppere ordene etter forskjellige kriterier, og dette gjøres dels på grunnlag av rene grammatiske kriterier, dels med utgangspunkt i ordenes forskjellige bruksområder.

Tradisjonelt grupperes ordene i **ordklasser** – substantiver, verber, adjektiver, adverbier, preposisjoner, konjunksjoner og diverse andre “småord” (partikler). Dette er velkjent fra skolegrammatikken. Verber, substantiver, adjektiver, pronomener og artikkelord er bøyelige, dvs. de opptrer i forskjellige (bøynings)former avhengig av den sammenheng de brukes i. Resten av ordklassene er ubøyelige. Det er viktig for lesningen å kunne kjenne igjen bøyelige ord i deres ulike forkledninger og hente ut den informasjon som ligger i bøyningsformen. Leseren må beherske det grammatiske formverket slik at han/hun kan identifisere form og mulig funksjon for hvert enkelt bøyd ord i teksten (→ *Grammatikunterlagen III, IV, VII og REITEN*)

Ut i fra litt andre synspunkter kan ordene også deles inn i en liten lukket gruppe, **strukturordene**, på den ene side og en meget omfattende åpen gruppe, **innholdsordene**, på den annen side.

3.1 Strukturord

Strukturordene, av og til også kalt funksjonsordene, er grammatiske ord. De utgjør en viktig del av det grammatiske bindingsverket i teksten. Sammen med andre grammatiske virkemidler eller strukturtegn (→ *Wege3*) – f.eks. bøyningsendelser, forstavelser, bøyningsformer – som brukes i forbindelse med innholdsordene, er det strukturordenes oppgave å skape den betydningsmessig sammenheng mellom ord, ordgrupper og setninger i teksten. Strukturordene behandles delvis i grammatikken, og deres antall er begrenset, kanskje bare til tre-fire hundre. De omfatter artiklene, pronomenene, preposisjonene og konjunksjonene, det er alle enige om. Antagelig er det riktig å inkludere viktige hjelpeverber (*ha, være, bli, komme til å* og modalverbene) og en diverse partikler/adverbier, herunder negasjonen *ikke*, i gruppen strukturord. Strukturord er kursivert i følgende tekstutsnitt:

(1) *Der Erwerb von Fremdsprachen ist in der heutigen Zeit eine wirtschaftliche Notwendigkeit. Wer schon in der Schule mehrere Fremdsprachen gelernt hat, hat bessere Chancen im künftigen Leben.*

Som det fremgår, forekommer det 12 strukturord i en tekst på 27 ord. Dette er – både på norsk og tysk – en normal fordeling mellom strukturord og innholdsord. Det kan for eksempel nevnes at de 35 mest brukte ordene i norsk avisspråk alle er strukturord. På grunn av det begrensede antall strukturord er det mulig for en fremmedspråksbruker å beherske strukturordene (→ *Wege3*).

3.2 Innholdsord

Innholdsordene omfatter egennavn og alle andre ord i språket som ikke er strukturord. De setter navn på eller refererer til saker og saksforhold i den ikke-språklige verden og utgjør i motsetning til strukturordene en åpen gruppe som hele tiden er under forandring; innholdsord forsvinner og nye oppstår. I motsetning til omfanget av strukturord, som stort sett er konstant, er omfanget av innholdsord foranderlig. Innholdsordene er stort sett verber, substantiver eller adjektiver. Disse tre ordklassene kalles derfor ofte hovedordklasser.

Også når det gjelder innholdsordene, er det mulig å foreta forskjellige typer inndeling. De kan inndeles etter hvilken ordklasse de tilhører eller grupperes etter det bestemte tema / den bestemte situasjon de er knyttet til: **temaavhengighet**. De temaavhengige kan også være knyttet til flere temaer/situasjoner. De som ikke er knyttet til noe(n) bestemt tema/situasjon, er **temauavhengige**. Innholdsordene kan som en tredje mulighet samles i ordfamilier og ordfelt.

De fleste innholdsord er temaavhengige. Ordet *vindu*, for eksempel, er i første rekke knyttet til hus-/bygningtemaet, men brukes også i billedlig betydning (*et vindu mot verden*) og nyligst i datafagspråk. Tysk *Ankunft* er knyttet til reisesituasjonen. Et verb som *erklären* er i betydningen 'erklære' knyttet til den politiske sfære, og i betydningen 'forklare' er vel verbet tema-/situasjonsuavhengig. Tema-/situasjonsavhengighet vil kunne være avgjørende for hvordan et flertydig ord som *Schloss* ('slott' eller 'lås') tolkes.

- (2) a An meinem Koffer ist das Schloss locker.
b Hier sehen Sie das Schloss.

Som man forstår er det en nokså nær sammenheng mellom tema/situasjon på den ene side og på den annen side begrepene skjema og scenario (→ *LeseTysk1*) slik de brukes i forbindelse med vår måte å lagre erfaringer/kunnskap på (hukommelse, minne). Tema/situasjon kan betraktes som en språklig inventarføring av skjema-/scenariobegrepet.

Ordfamilie er betegnelsen på en gruppering av innholdsord med beslektet betydning fra samme ordklasse, f.eks. slektskapsbetegnelser: *mor, far, foreldre barn* osv. yrkesbetegnelser: *lærer, lege, økonom* osv. eller bevegelsesverber: *gå, løpe, krype* osv. Ordfamilier er kanskje av større betydning for den produktive side av fremmedspråksinnlæringen.

Ordfelter er betegnelsen på grupperinger av ord som kan være av forskjellig ordklasse, men som er beslektet fordi de er avledet av samme stamme (rot): *delta, deltager, deltagelse*. Ordfelter kan derfor være relevante – bli aktivert – under lesningen. Språkets regler for orddannelse (→ avsnitt 5.1.2 nedenfor) bestemmer hvordan slike ordfelter kan være bygget opp.

4. Om basisordforråd

Ved siden av grammatisk kompetanse er leksikalsk kompetanse, dvs. ferdighet i å gjenkjenne og forstå ordene i teksten, en forutsetning for å lese tysk med rimelig hastighet.

En viktig komponent i den vanlige morsmålslesers leksikalske kompetanse er at han/hun behersker et ikke lite antall enkeltord (kanskje 5.000 - 6.000) rent spontant, direkte, dvs. at disse ordene blir gjenkjent og forstått umiddelbart, uten noen form for bearbeidelse. Ved all innøving av kompliserte ferdigheter – også reseptiv eller produktiv bruk av språket – er det avgjørende at delferdigheter og delprosesser automatiseres slik at de ikke belaster oppmerksomheten. Man kan da fokusere oppmerksomheten på andre elementer i prosessen. Overført til leksikalsk kompetanse i forbindelse med lesning innebærer dette at leseren automatisk gjenkjenner og forstår et visst antall ord. Disse ordene vil uten videre være kjente slik at leseren kan konsentrere oppmerksomheten om bearbeidelse av ukjente ord i teksten. Problemet er å finne frem til et passende ordforråd for tysk-som-fremmedspråk-studenter. Hvor stort bør et slikt basisordforråd være? Hvilke ord bør det inneholde?

4.1 Omfang

På grunnlag av nokså omfattende forskning og i overensstemmelse med undervisningserfaring på dette feltet er det rimelig å anta at et slikt basisordforråd kan anslås til 2.000 - 2.500 ord for skolebruk (videregående skole, B-språk). Det har vært hevdet (av Oehler) at de 2.000 mest frekvente ordene i tysk standardspråk dekker mellom 80 og 90 % av ordene i en forholdsvis lett tysk tekst av ikke-faglig innhold. Til sammenligning kan det nevnes at Norsk frekvensordbok viser at de 2.500 mest frekvente ordene i norske storaviser dekker mellom 70 og 75 % av ordforrådet i teksten. Det er derfor ikke urimelig å gå ut i fra at et basisordforråd på 2.000 til 2.500 ord skulle dekke omtrent 80 % av ordene i en normaltekst, dvs. at 8 av 10 ord skulle være kjente; bare 2 ord skulle kunne skape forståelsesproblemer. All oppmerksomhet skulle således kunne konsentreres om disse to ordene.

4.2 Innhold

Det er i de siste 20-25 årene blitt laget en rekke lister av ovennevnte omfang som skulle utgjøre et slikt basisordforråd. Det metodiske utgangspunktet for oppbygningen av slike lister har vært forskjellig. Man har dels anvendt rent statistiske metoder; ut i fra et tekstgrunnlag har man beregnet frekvens og spredning av de enkelte ord. Dels har man tatt utgangspunkt i fremmedspråkbrukerens behov: hva skal fremmedspråksbrukeren bruke fremmedspråket til? Hvilke temaer og situasjoner skal han/hun beherske språklig? Hvilke språkhandlinger bør han/hun kunne utføre? Den enkelte språklærers undervisningserfaring er også forsøkt utnyttet. Det oppløftende er at alle disse listene er nokså like; de inneholder svært mange felles ord.

Det er enighet om at listen over basisordforråd skal inneholde tre hovedgrupper av ord.

Strukturord utgjør en lukket gruppe (→ 3.1) med en særdeles høy ordfrekvens; de dekker 40-50 % av ordforrådet i en normaltekst. Strukturord står som del av substantivfrasen eller erstatter en substantivfrase (artikler, pronomener, tallord), de kan styre en substantivfrase og uttrykke visse lokale eller temporale omstendigheter og andre forhold (preposisjoner), de kan betegne forskjellige omstendigheter i forbindelse med andre setningsledd eller setninger

(adverbier) eller være byggeklosser som binder sammen setningsledd og setninger (konjunksjoner); → *Wege3.1*. Basisordforrådet må inneholde bortimot alle strukturordene.

Gruppen av **ikke-spesifikke innholdsord** består av innholdsord som ikke er klart spesifikke for bestemte temaer eller situasjoner. Ord i denne gruppen brukes på tvers av temaer, situasjoner og språkhandlinger. De har statistisk sett høy frekvens og stor spredning. Denne gruppen må være forholdsvis rikelig representert i basisordforrådet.

Spesifikke innholdsord er karakteristiske for bestemte temaer, situasjoner og språkhandlinger. Denne gruppen, som tar sitt utgangspunkt i en vurdering av den frekvens og betydning de forskjellige temaer og situasjoner har for en fremmedspråksbruker, må nødvendigvis bli beskjedent representert i basisordforrådet selv om den omfatter størstedelen av det totale ordforrådet. Denne delen av ordforrådet må bygges ut etter behov. Ikke minst i dag som tysk ofte er arbeidsspråk i forbindelse med studier og arbeid i Tyskland, må denne delen av ordforrådet pleies planmessig.

Som et konkret forslag til basisordforråd vil vi foreslå at følgende to ordlister legges til grunn: Ordlisten i *Zertifikat Deutsch als Fremdsprache* (utgitt av Goethe-Institut) og Kompaktliste utarbeidet av Dieter Krohn i boken *Grundwortschätze und Auswahlkriterien* (Göteborger germanistische Forschungen 34, Göteborg Universitet 1992).

Ordlisten til *Zertifikat DaF* brukes ved kurs for utlendinger i Tyskland og ved kurs som arrangeres av Goethe-Institut. Den inneholder 2.000 ord, og ordene er valgt ut delvis på grunnlag av en katalog over temaer og situasjoner som skal beherskes språklig. Utvalget bygger ikke på et bestemt antall tekster; ordene er derimot plukket ut av eksisterende lærebøker for å dekke de utvalgte temaene og situasjonene. Uten bruk av statistikk har den store medarbeiderstaben gjort et grundig arbeid.

Den kompaktlisten som Dieter Krohn har utarbeidet omfatter substantiver, verber og adjektiver (innholdsord), og denne listen er representert i fire foreliggende basisordlister, *Zertifikat DaF* inkludert.

5. Om ordforståelse

Det er viktig å innarbeide en systematisk holdning til ukjente ord i en tekst som ledd i innøvingen av en god leseteknikk. Dersom 8 av 10 ord i teksten hører til et basisordforråd, er det likevel 2 ord igjen som ikke forstås umiddelbart.

For å få oversikt over en metodisk tilnærming til problemet, skal vi først se nærmere på det enkelte ord isolert sett, for deretter å undersøke forholdet mellom enkeltordet og den sammenheng eller kontekst det står i. På dette feltet som på andre felter innenfor leseteknikk vil de forskjellige betraktningmåter påvirke hverandre – til dels foregå samtidig – og målet er hele tiden å innarbeide teknikkens forskjellige sider slik at disse automatiseres.

5.1 Enkeltord isolert sett

Ut i fra enkeltordets form – isolert sett, tatt ut av sin sammenheng – er det mange tyske ord vi forstår uten videre med bakgrunn i norsk (og engelsk). Slike **gratisord** er det forholdsvis mange av, og en god del av dem er å finne i basisordforrådet. En ikke ubetydelig del av det tyske ordforrådet er avledninger og sammensetninger. Kjennskap til grunnregler for **orddannelse** kan fremme ordforståelsen. Et tredje moment er at det tyske lydsystem historisk sett har gjennomgått visse regelmessige lydendringer sammenlignet med norsk og de øvrige germanske språk (engelsk og nordiske språk er viktige i denne forbindelse). Med forholdsvis få kunnskaper om lydutviklingen i tysk og om typiske **lydkorrespondanser** mellom tysk og norsk kan ordforståelsen økes.

5.1.1 Gratisord

Kulturfellesskap og språklig slektskap gjør at tyske tekster nokså ofte inneholder rene gratisord; antallet er noe avhengig av emnet som behandles. Med gratisord mener vi ord som i form er helt identiske eller iallfall svært like på norsk og tysk og som har tilnærmet samme betydning på begge språk. Gratisord er enten **internasjonale** ord som *Musik*, *Katastrophe*, *Hormonpräparat*, *Chemie* eller ord av **germansk** opprinnelse som *folgen*, *mehr*, *natürlich*, *länger*, *Mund*, *kommen*.

Gratisord av begge typer kan avvike noe fra hverandre i de to språkene. Her er det viktig å oppøve evnen til å kjenne igjen ordet selv når det foreligger avvik i formen. Følgende punkter kan det være fornuftig å være klar over:

- Bøyningsendelser kan forvirre, og derfor er det praktisk å bestemme ordklasse og deretter å bringe ordet tilbake til en grunnform (ordboksform), dvs. nominativ entall for substantiver, infinitivform for verber og ubøyd form for adjektiver.
- Omlyd eller annen form for vokalveksel kan forstyrre bildet noe. Det gjelder særlig ved bøyning av substantiver og verber: *Stühle* > *Stuhl*: *stol*, *wäscht* > *waschen*: *vaske*, *fällt* > *fallen*: *falle*.
- Det finnes noen mer eller mindre systematiske ortografiske forskjeller mellom de to språkene som man må venne seg til, som f.eks. $v = f$, $w = v$, jf. *Vater*: *far*, *Wind*: *vind*.

Det er viktig å oppøve kombinasjonsevnen til å kjenne igjen ord der avviket ikke bare er av ortografisk art. *Stimme* er et substantiv der konsonantstrukturen svarer til *stemme*. Andre eksempler er *fühlen*: *føle*, *stehlen*: *stjele*, *berühmt*: *berømt*.

Man må imidlertid være oppmerksom på såkalte **falske venner**, dvs. ord som formelt svarer til hverandre, men som har helt forskjellig betydning. Eksempler på dette er *ledig = ugift*, *Kinn = hake*, *fast = nesten*, *fest = fast*.

5.1.2 Lydkorrespondanser

Når vi sammenligner tyske og norske ord med noenlunde samme betydning, vil vi i en del tilfeller finne at det med hensyn til lyd/ortografi foreligger regelmessige forskjeller. Det tyske ordet *Pfeife* svarer til norsk *pipe*. Det er et eksempel på at tysk *pf* i fremlyd svarer til norsk *p*, tysk *ei* svarer til norsk lang *i* og tysk *f* inne i ordet (*i* innlyd) svarer til norsk *p*. Slike regelmessige lydkorrespondanser skyldes at tysk og norsk har gjennomgått forskjellige lydutviklinger ut fra et felles germansk 'urspråk' (urgermansk), som vi rekonstruerer nettopp på grunnlag av slike systematiske korrespondanser. Den såkalte høytyske lydforskyvning, som bl.a. rammet germansk *p* (> *pf* i forlyd og *f(f)* i innlyd), og tysk diftongering av langvokaler (langt *i* < *ei*, *u* > *au*), er viktige lydendringer som er karakteristiske for tysk sammenlignet med norsk – og de andre germanske språkene (særlig engelsk er av interesse, men også svensk og dansk).

Slike lydkorrespondanser kan gi grunnlag for å se betydningsmessig sammenheng mellom tyske og norske ord som ikke umiddelbart ligner hverandre i nevneverdig grad. Med kjennskap til noen enkle regler blir ofte sammenhengen innlysende. Det er imidlertid viktig å være klar over at lydkorrespondanser bare foreligger innenfor en del av ordforrådet, og at de heller ikke er 100% sikre.

Viktige lydkorrespondanser

	TYSK	TYSK	NORSK	NORSK
(1)	<i>pf</i>	Pfeife, Apfel, hüpfen	<i>p, pp</i>	pipe, eple, hoppe
	<i>f/ff</i>	offen, Schiff		åpen, skip
	<i>z, tz</i> <i>ss, ß</i> <i>ch</i>	Zahn, setzen, Netz wissen, schießen, Nuss, Fuß, Sache, Dach	<i>t, tt</i> <i>k</i>	tann, sette, nett vite, skyte, nøtt, fot, sak, tak
(2)	<i>t</i>	Tochter, reiten, Not	<i>d</i>	datter, ride, nød
	<i>d-</i>	Dach, denken, Darm	<i>t-</i>	tak, tenke, tarm
(3)	<i>sch</i>	Schiff, frisch	<i>sk, skj</i>	skip, frisk
(4)	<i>ei</i>	Pfeife, mein	<i>i</i> (lang)	pipe, min
	<i>au</i>	Haus, lauern	<i>u</i> (lang)	hus, lure
	<i>eu</i>	steuern, Feuer	<i>y</i> (lang)	styre, fyr

5.1.3 Orddannelse

Ord eller deler av ord settes sammen etter faste regler og på denne måten dannes nye ord. Prinsippene for orddannelse er noenlunde de samme på tysk og norsk, og orddannelse som middel til å utvide ordforrådet er viktig på begge språk. Nye ord lages ved hjelp av enten **avledning** eller **sammensetning**, eventuelt med en kombinasjon av begge mekanismer. Det er i første rekke i forbindelse med innholdsordene (verber, substantiver og adjektiver) dette skjer, men det finnes også avledede og sammensatte strukturord. Det er viktig for ordforståelsen å kunne dele opp (segmentere) både avledede og sammensatte ord i deres enkelte elementer, jf. *Be-völk-er-ung-s-bericht* ('befolkningsrapport') og å kunne tolke de enkelte deler både med hensyn til betydning og ordklasse. De avledede og de sammensatte ordene har dessuten de bøyningendelser som er nødvendige i konteksten. Avledninger og sammensetninger er så vanlig at man gjerne skjelner mellom den orddannelsen som fører til at nye ord blir tatt opp i ordforrådet og spontan orddannelse, ad-hoc-orddannelse, som dannes for anledningen.

(i) Avledning

Et avledet ord er bygget opp rundt en kjerne – stammen eller roten – ved hjelp av forstavelse og/eller avledningsendelse. Både forstavelser og avledningsendelser er betydningsbærende, men de er ikke i seg selv selvstendige ord.

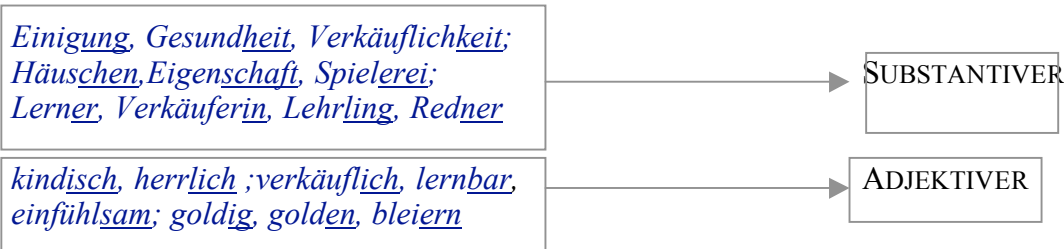
- De enkleste avledningene består bare av stammen: substantivet *der Kauf* av verbet *kaufen*, verbet *kellnern* ('arbeide som kelner', *-n* er infinitivendelse) av substantivet *Kellner*.
- Det avledede ordet kan være uten forstavelse, men med avledningsendelse: *der Käufer*, *käuflich*;
- det kan ha forstavelse, men ikke avledningsendelse: *verkaufen*, *entfernen*;
- eller det kan ha både forstavelse og avledningsendelse: *verkäuflich*.

Vanligvis er ord som inneholder flere avledningselementer – forstavelse + avledningsendelse eller flere avledningsendelser – dannet trinnvis, dvs. at de har en indre struktur: *verkäuflich* er avledet av verbet *verkaufen*, som igjen er avledet av verbet *kaufen*; *Bevölkerung* er avledet av verbet *bevölkern*, som på sin side er dannet av substantivet *Volk*.

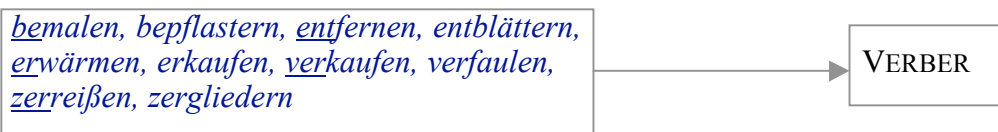
VERB <i>kaufen</i> + <i>ver-</i> →	VERB <i>verkaufen</i> + <i>-lich</i> →	ADJEKTIV <i>[verkäuf]lich</i> + <i>-keit</i> →	SUBSTANTIV <i>[[Verkäu]flich]keit</i>
SUBSTANTIV <i>Volk</i> + <i>be-</i> →	VERB <i>bevölkern</i> + <i>-ung</i> →	SUBSTANTIV <i>[Bevölker]ung</i>	

Avledning er ofte forbundet med endring av ordklasse. Det er viktig å kjenne den betydning som ligger i de enkelte forstavelser og avledningsendelser, og hvilken innvirkning disse har på ordklassen.

Avlednings**endelsene** markerer ordklasse, dvs. de bestemmer det avledede ords ordklasse (→ *Wege13*). Det er særlig substantiver og adjektiver som dannes med endelser.

Forstavelser brukes først og fremst til å danne verber. De ubetonte forstavelserne *be-*, *ent-*, *er-*, *ver-*, *zer-* kan danne nye verber av gamle og til dels også av substantiver og av adjektiver. Ellers har forstavelser vanligvis ingen innvirkning på ordklassen; jf. *Unruhe*, *unruhig*, *Urvater*, *urkomisch*, *Missernte*, *missverstehen*.

Sett fra norsk er det særlig den utstrakte bruken av forstavelser ved verber som kan volde problemer for forståelsen. Dette gjelder både verber med ubetont (“fast”, “untrennbar”) forstavelse, som de ovennevnte, og verber med preposisjon som “løs” forstavelse (“trennbarer Verbusatz”) som *abraten*, *ansehen*, *aufmachen*, *durchgehen*, *übergehen*, *untergehen*, *vorwerfen*. Forstavelsen kan ha stor innvirkning på verbets betydning og på dets konstruksjonsmønster (→ *LeseTysk3 avsn. 3.4*). Og “løse” forstavelser utgjør et særlig problem fordi de i hovedsetninger er skilt fra det verbet de hører sammen med. I enspråklige tyske ordbøker som Langescheidts *Großwörterbuch DaF* kan man skaffe seg et visst overblikk over bruken av de ulike forstavelserne.

(ii) Sammensetning

Ordforrådet består dels av usammensatte ord, **simpleksord**, dels av **kompleksord**, dvs. sammensatte ord som er laget av to eller flere selvstendige ord som hver for seg kan være avledet. Det enkelte sammensetningsledd kan også være avledet. Kompleksord er laget etter samme prinsipper som på norsk, men de forekommer antagelig hyppigere i tysk, og tysk tåler også mer kompliserte substantivsammensetninger enn det norsk gjør. Det er derfor viktig at man klarer å dele kompleksord opp i deres forskjellige sammensetningsledd. Grunnprinsippet på begge språk er som følger: det siste sammensetningsleddet – **grunnordet** – blir på begge språk nærmere bestemt av det sammensetningsleddet som står foran. Det sammensatte ordet tilhører samme ordklasse som grunnordet.

Sammensetninger dannes mest med substantiv som grunnord. I *Telefonnummer*, *Startnummer* presiseres grunnordet *Nummer* av første del *Telefon-*, *Start-*. Som på norsk kan sammensatte substantiver ha et bindeledd (“Fugenelement”), f.eks. *s* som i *Bundesrepublik*, *er* som i *Völkerwanderung* eller (*e*)*n* i *Studentenausweis*.

Sammensatte substantiver kan bestå av flere simpleksord. Det dreier seg da vanligvis om sammensetning i flere trinn slik at det sammensatte ordet har en indre struktur: [*Wechselwirkungs*]prozess, [*Armband*]uhr, Reise[*schreibmaschine*].

5.2 Ord i sammenheng

Ord opptrer ikke isolert, men i sammenheng – i kontekst. Og sammenhengen er viktig for ordforståelsen. Ord vi ikke kjenner fra tidligere, forstås ofte ut i fra sammenhengen. For den gode leser er sammenhengen en faktor som bevisst utnyttes – i første rekke kanskje for helhetsforståelsen av teksten, men også for å forstå det enkelte ord. Ordene står både i en innholdsmessig (tematisk) og en språklig sammenheng, og begge er viktige for forståelsen av enkeltordene. Utgangspunktet for ordforståelse ligger oftest i samspillet mellom tematisk innsikt og språklig kompetanse.

5.2.1 Tematisk sammenheng

Teksten formidler et innhold, noe ikke-språklig. Dette temaet skal leseren tilegne seg når han/hun leser. Den gode leser orienterer seg først i teksten for å undersøke hvilket tema teksten behandler. Neste skritt er å bevisstgjøre hva han/hun allerede vet om temaet fra før, for så å stille spørsmål til teksten. Denne orienterende innledende prosedyre for å skaffe seg overblikk sikter i første omgang mot teksten som helhet, men egentlig er en slik fremgangsmåte, nemlig å sammenstille?? delen med helheten, nødvendig på alle plan: på kapittel-, avsnitts- og helt ned til setningsplan. Fremgangsmåten er felles for all lesning – også på morsmålet. På fremmedspråket bør vi imidlertid tilføye nok en fase, nemlig konkret å bevisstgjøre det ordforrådet man trenger for å uttale seg om temaet, hvilket ordforråd man forbinder med temaet. Med andre ord: vi bringer skjemaet, samt et adekvat ordforråd som er forbundet med temaet, opp i bevisstheten (tekstens scenario henter frem det aktuelle skjemaet).

5.2.2 Språklig sammenheng

For å trekke slutninger om et enkeltords betydning, er det av stor hjelp å undersøke den språklige sammenhengen for på den måten

- å bestemme ordets ordklasse og
- å bestemme det enkelte ords syntaktiske funksjon i setningen, dvs. å finne ut hvilket setningsledd det er eller inngår i.

(i) Ordklasse

Når det gjelder ordklasse, må de viktigste strukturordene (→ avsn. 3.1) være innlært. De forutsettes egentlig kjent. Av innholdsordene er det først og fremst verber og substantiver som er av betydning å bestemme fordi de utgjør kjernen i setningens verbalfrase (verbalet) og substantivfraser / preposisjonalfraaser (→ *LeseTysk3*).

Verber forekommer dels i finitt form, som markerer tempus (tid) og i tysk også person, numerus (tall) og modus, dels i infinitt form (infinitiv, perfekt partisipp presens partisipp). Verber er stort sett lette å identifisere fordi de som deler av verbalet har en fast plassering i setningen og dessuten er karakterisert ved bestemte bøyningselementer (→ *LeseTysk3* avsn. 1, *Grammatikunterlagen IV* og *Wege4, Wege7*). Men presens og perfektum partisipp kan også brukes som adjektiver og derfor ha en adjektivendelse føyet til partisippendelsen: *das lach-end-e Mädchen, die gerett-et-e Zunge*.

Substantiver trer tydelig frem i skriftbildet fordi de er skrevet med stor forbokstav. Substantiver kan ha en endelse (-e, -(e)n, -er, -ern eller -(e)s) som er avhengig av substantivets genus (kjønn) og bøyingsklasse og som viser substantivets numerus og kasus mer eller mindre entydig (→ *Grammatikunterlagen III*).

Adjektiver står oftest som foranstilte attributter til substantiv og har da en av endelsene *-en*, *-e*, *-er*, *-es* eller *-em*, som bidrar til å spesifisere numerus og kasus i nominalfrasen, eventuelt i samspill med forangående bestemmelsesord (→ *Grammatikunterlagen III, REITEN kap. 4*). Dersom adjektivet er komparert (gradbøyd), vil endelsen for komparativ (*-er*) eller superlativ (*-(e)st*) gå forut for kasus-numerus-endelsen: *ein schön-es Mädchen, ein schön-er-es Mädchen, das schön-st-e Mädchen*. Adjektiver kan også brukes predikativt eller adverbialt og har da ingen kasus-numerus-endelse (→ *Grammatikunterlagen II*). De fleste adjektiver er avledet av substantiver eller verber og kan identifiseres ved hjelp av en avledningsendelse (→ avsn. 5.1.2 ovenfor).

Det er viktig å beherske verb-, substantiv- og adjektivbøyningen så godt at man hurtig og sikkert kan føre bøyde former man støter på under lesningen tilbake til ordboksformen, dvs. den formen man lærer glosene i: infinitivformen for verber, nominativ entall for substantiver og ubøyd form for adjektiver. Når man vet hvilken ordklasse et ukjent enkeltord hører til, vil dette i noen grad gjøre det lettere å slutte ordets betydning fordi det begrenser mulighetene ganske kraftig.

(1) Zum 25. Jubiläum von Greenpeace hat die Debatte um die Umwelt ausgerechnet in Deutschland eine dramatische Wendung genommen.

I (1) identifiserer vi uten store vanskeligheter følgende innholdsord:

- substantivene *Jubiläum*, *Debatte*, *Umwelt* og *Wendung* – alle med stor forbokstav og uten endelse;
- den finite verbformen *hat* (3. pers. entall av *haben*) – på annenplass i en utsagnssetning – som sammen med perfektum partisippet *genommen* (av *nehmen*) utgjør verbalet i setningen;
- den bøyde adjektivformen *dramatische* – grunnform *dramatisch* – som attributt til *Wendung*.

I tillegg registrerer vi ordet *ausgerechnet*, som har form som perfektum partisipp (av *ausrechnen*). Men plasseringen midt i setningen viser at det ikke kan være en infinitt del av verbalet – den funksjonen er “opptatt” av *genommen*. Det kan heller ikke være brukt som attributivt adjektiv, ettersom det ikke har noen adjektivendelse – og står foran en preposisjon. Kontrolloppslag i ordboken viser at ordet er ført opp som adverb eller partikkel med betydningen ‘akkurat, nettopp’, noe som passer bra her.

(ii) Syntaktisk funksjon

De ulike ordklasser har ulike syntaktiske funksjonsmuligheter. Har man først identifisert ordklassen, vet man derfor også mer om hvilken funksjon – og betydning – ordet kan tenkes å ha i setningen.

Verber opptrer først og fremst som (del av) verbalet i setningen, og verbalet bestemmer i sin tur langt på vei hvilke andre setningsledd setningen kan eller må inneholde, dvs. det organiserer setningens grunnstruktur. Hoved verbet fastlegger i kraft av sin betydning og sitt konstruksjonsmønster – sin valens – hvilke setningsledd verbet tar til seg i aktiv form, og hvilke “roller” de ulike setningsleddene har i det saksforhold verbet beskriver (→ *LeseTysk3 avsn. 3.4, GrammatikunterlagenV*): handlende person, ikke-person som er berørt av handlingen, mottager eller person som på en eller annen måte er positivt eller negativt berørt

uten å ha kontroll eller initiativ osv. Slike karakteristiske kombinasjoner av verbstyrte setningsledd og “roller” kaller Heringer **Satzmodelle** (→ *Wege9*). Setningsmodellen endres når verbet settes i passiv (→ *LeseTysk3 avsn. 3.3.4*). Som nøkkel til forståelsen av resten av setningen er det derfor helt essensielt å ha kjennskap til hovedverbets valens og betydning og å kunne avgjøre om verbalet har aktiv eller passiv form. Selv om man ikke kjenner ordet *Himbeergeist*, vil verbalet *trinken* i (2a) gjøre det klart at det må være noe som kan drikkes (og som antagelig har noe med bringebær å gjøre). Omvendt kan kjennskap til kombinasjonen av setningsledd og deres betydning hjelpe en til å forstå et ukjent verb: kombinasjonen av setningsledd i (2b) og betydningen til akkusativobjektet *Geheimnis* tyder på at *zuflüstern* er et meddelellesverb.

(2) a Trinken Sie Himbeergeist?
b Wer hat Ihnen dieses Geheimnis zugeflüstert? |
|---|

Substantiver opptrer som kjerne i substantivfraser, som i sin tur kan fungere som setningsledd (først og fremst subjekt og akkusativ- eller dativobjekt) eller del av setningsledd (genitivattributt). Kasus vil da markere hva slags setningsledd det kan dreie seg om. Substantivfrasen kan også være styrt av en preposisjon, dvs. opptre som substantivkjerne i en preposisjonsfrase som i sin tur fungerer som setningsledd (preposisjonalobjekt eller adverbial) eller del av setningsledd (preposisjonalattributt) (→ *LeseTysk3 avsn. 4, GrammatikunterlagenII*).

Adjektiver kan i såkalt ubøyd form, dvs. en form uten kasus-numerus-endelse, fungere som (kjerne i) et predikativt eller adverbialt setningsledd. Men som nevnt ovenfor brukes adjektiver oftest i bøyd form som foranstilte attributter til substantiver (→ *GrammatikunterlagenII*).

I eksempel (1) ovenfor utgjør *hat ... genommen* som nevnt verbalet. Det er perfektum?? aktiv av *nehmen*, som er et transitivt verb, dvs. at det tar et akkusativobjekt i tillegg til subjektet. Vi identifiserer *Debatte* som kjernen i subjektet – svar på spørsmålet “Was hat eine dramatische Wendung genommen?” – og *Wendung* som kjernen i objektet (*eine dramatische Wendung*) som i dette tilfelle danner en fast vending – en såkalt “Funktionsverbgefüge” (→ *Wege7*) – sammen med verbet *nehmen*. *Jubiläum* er substantivkjerne i en preposisjonsfrase med adverbial funksjon, mens preposisjonsfrasen *um die Umwelt* hører til *Debatte* (preposisjonalattributt).

6. Om å bruke ordbok

Å slå opp i ordbøker skaper et avbrudd i lesningen og sinker prosesseringen. Hvis det skjer for ofte, kan det være ødeleggende for utbyttet av lesningen; teksten faller fra hverandre. Ved vanlig lesning – når man leser for å orientere seg i eller forstå en tekst og ikke med det formål å lære nye ord – bør ordbøker derfor ikke brukes i utide. Det er derfor fremmedspråksleseren må oppøve evnen til å forstå ukjente, nye ord uten ordbok (jf. avsnittene ovenfor). Målet må være å kunne klare seg uten ordbok og likevel få det ønskede utbyttet av lesningen. Det dreier seg om å finne den rette balansen mellom maksimalt lesetempo på den ene side og maksimal forståelse på det relevante nivået (globalt, totalt) på den annen side.

Er det snakk om mer eller mindre global lesning, trenger ikke leseren å forstå alle enkeltord like presist for å få det ut av lesningen vedkommende ønsker seg. Han/hun kan rette oppmerksomheten mot tematiske nøkkelord og ord som er sentrale for forståelsen av spesielt viktige setninger eller passasjer i teksten. Ved total lesning stiller saken seg noe annerledes. Her vil behovet for presis, fullstendig forståelse være større, og det kan derfor oftere være aktuelt å ty til ordboken, enten fordi forståelsen svikter helt eller fordi man trenger å kontrollere hypoteser som er dannet ved kvalifiserte gjetninger. I den forbindelse er det viktig å merke seg at ordboken kan brukes ikke bare som hjelp for den leksikalske forståelsen, men også for å kontrollere eller skaffe opplysninger om grammatiske egenskaper ved ord: substantivers og verbers bøyning, verbenes konstruksjonsmønstre, adjektivkomparasjon osv.

Det finnes ulike typer ordbøker: tospråklige og enspråklige, almenordbøker og spesialordbøker.

Tospråklige ordbøker som *Lingua Tysk-norsk norsk-tysk Skoleordbok* er mest aktuelle når det gjelder produksjon på fremmedspråket, dvs. som norsk-tysk ordbok i vårt tilfelle (“Hinüber-Wörterbuch”). Den tysk-norske varianten har for lite ordforråd og for sparsomme opplysninger om de enkelte ordene til å være velegnet for fremmedspråkslesere (“Herüber-Wörterbuch”) utover nybegynnernivået. Man må lære seg å bruke en **almenspråklig tysk** ordbok (bok eller CD-utgave) som Langenscheidts *Großwörterbuch DaF*, som har et mye større antall oppslagsord og som i den enkelte ordboksartikkel forteller mer om oppslagsordets betydning og bruk. I tillegg finnes det **spesialordbøker** av forskjellig art – og naturligvis også større leksika som Brockhaus – som kan benyttes avhengig av hva slags teksttyper og forståelsesproblemer man står overfor: fremmedordbøker, tekniske ordbøker, idiomatiske ordbøker osv.

I alle tilfeller er det svært viktig å lese ordbokens innledning eller “bruksanvisning” (“Benutzeranleitung”). Her beskrives hva slags oppslagsord (“lemmata”, flertall av “lemma”) den inneholder (egennavn, forstavelser, avledningsendelser i tillegg til “vanlige” ord), hvor man finner sammensetninger med et gitt ord (som selvstendig oppslagsord eller f.eks. under grunnordet), hvilke typer opplysninger man kan vente å få, hvordan ordboksartiklene er bygget opp, hva forkortelsene står for osv. – alt sammen noe man må vite for å få maksimalt utbytte av ordboken.

I tillegg til vanlige ordbøker, som må kjøpes eller lånes på biblioteket, finnes det elektroniske ordbøker o.l. som er lagt ut på Internett til fri avbenyttelse. Vi vil særlig vise til det korpusbaserte *Wortschatz Leipzig* (http://wortschatz.uni-leipzig.de/index_js.html), som kan brukes til å konkretisere ords bruk og betydning ved hjelp av autentiske eksempler, og til å arbeide bevisst med det passive ordforrådet. Men i det store og hele er slike hjelpemidler nok mer aktuelle i forbindelse med skriftlig produksjon på fremmedspråket.

7. Prøveanalyse av en tekst

Målet med analysen er på en konkret måte å vise

- hvordan ordforrådet i en nokså alminnelig tysk sakprosa tekst er sammensatt,
- hvordan det på grunnlag av tekstens tema er mulig å avgrense og til en viss grad forberede seg på ordforrådet i teksten,
- hvordan grammatisk kompetanse og kjennskap til regler for orddannelse kan bidra til bedre ordforståelse og
- hvordan slektskapet mellom tysk og norsk og felles kulturbakgrunn kan utnyttes til ordforståelse.

(1) **Absolutes Gehör lokalisiert**

Deutsche *Wissenschaftler* wollen das absolute Gehör in der linken *Gehirnhälfte* lokalisiert haben. Beim absoluten Gehör handelt es sich um die seltene *Fähigkeit*, jede Note ohne einen Orientierungston *benennen* zu können. “Unsere Forschung zeigt zum Beispiel, dass der Prozess des Musikhörens in erster Linie in der rechten Gehirnhälfte stattfindet”, sagt der Neurologe Gottfried Schlaug von der Heinrich Heine Universität in Düsseldorf, der *derzeit* an einem Krankenhaus in Boston *forscht*. Es sei “logisch”, dass das absolute Gehör, das sowohl verbale als auch musikalische Fähigkeiten verlangt, in derselben linken Gehirnhälfte *angesiedelt* ist wie analytische *Sprachfertigkeiten*. In Experimenten mit 30 Musikern stellen Schlaug und sein Kollege Steinmetz fest, dass bei Menschen mit absolutem Gehör das linke Planum Temporale – ein Teil des Gehirns, in dem verbale und nicht verbale *Klänge* *verarbeitet* werden – stark *vergrößert* ist. Das absolute Gehör wird für gewöhnlich *vererbt*. (*Kulturchronik* 3/96; rettskrivning endret av forfatterne)

7.1 Tekst og tema

Teksten er en sakprosa tekst med populærvitenskapelig innhold, offentliggjort i dagspressen. Innhold og språkføring burde derfor ikke ha en altfor komplisert karakter.

Overskriften angir temaet, men uttrykket *absolutes Gehör* ‘absolutt gehør’ gir ingen sikker opplysning om hvorvidt teksten behandler temaer fra et musikalsk eller et neurologisk synspunkt – eller fra begge. Ordet *lokalisert* peker derimot i retning av at det må dreie seg om en beskrivelse av et bestemt område i hodet/hjernen, altså neurologi. For å kontrollere dette, foretar vi en orienterende lesning, en substantiv- og hovedverbslesning. Følgende uttrykk i teksten underbygger denne oppfatningen: *Wissenschaftler*, *Gehirnhälfte*, *Gehirnregion*, *Neurologe*, *forschen* – alt sammen ord som vitner om at temaet er hentet fra området hjerneforskning. På dette grunnlag kan vi så mobilisere våre kunnskaper, dels for å forberede oss på å forstå innholdet i teksten, dels for å finne frem til tematisk relevante ord og begreper på norsk – f.eks. *tone*, *tonetreff*, *hode*, *hjerne*, *hjernehalvdel*, *nerveceller*, *grå*, *tinning*, *panne*, *bakhode*, *høre*, *musikk* – og reflektere over hva de kan tenkes å svare til på tysk.

7.2 Ordforrådets struktur

Teksten inneholder 140 ord. Av disse er det 10 egennavn og et tallord. Mange av ordene forekommer flere steder i teksten.

Følgende ord er identiske eller i hvert fall tilnærmet identiske på begge språk (**gratisord**): *absolut, Gehör, lokalisert, Note, Orientierungston, Prozess, Musikhören, Linie, Neurologe, Universität, verbal, -region, Experiment, Musiker, Kollege*, i alt 14 ord. Gratisordene utgjør altså ca. 10 % av tekstens ordforråd.

Av **strukturord** (inkl. hjelpeverb o.l.) finner vi:

- hjelpe- /modalverber (i forskjellige former): *wollen, haben, können, werden*
- infinitivmerket *zu*
- bestemt og ubestemt artikkel (i forskjellig kjønn, tall, kasus)
- pronomener (personal-, refleksiv-, relativ-, demonstrativ- og indefinitpronomen)
- tallord (*erst-, 30*)
- preposisjoner (*in, bei, um, ohne, zu, an, mit, für*)
- konjunksjoner (*dass, sowohl – als, wie*)
- adverbier/partikler: *nicht*

Det er i alt ca. 60 strukturord, dvs ca. 40 % av total ordmengde.

Rene **innholdsord** i teksten utgjør ca. 50 % av total ordmengde. Når vi tar i betraktning at 14 av disse er gratisord, kommer vi frem til at det er omtrent like mange strukturord som potensielt (for nordmenn??) “ukjente” innholdsord, dvs. omtrent 60.

Av de 60 innholdsordene hører nesten alle til basisordforrådet (→ avsn. 4). Følgende (angitt i grunnform her, kursivert i teksten) faller imidlertid mer eller mindre klart utenfor: *Wissenschaftler, Gehirn, Fähigkeit, derzeit, ansiedeln, vererben*. De tre verbene *forschen, benennen, verarbeiten* og substantivet *Klang* hører neppe til basisordforrådet. Disse lar seg imidlertid utlede ved hjelp av enten lydkorrespondanser eller ordannelsesregler; se nedenfor.

7.3 Ordanalyse

Bevisst ordsegmentering og sammenligning med norsk må settes inn når man står overfor ord man ikke umiddelbart kan avkode eller forstå. Segmentering vil si å finne frem til ordets struktur – å identifisere bøyningendelser og avledningselementer, å dele opp i sammensetningsledd osv. Også på dette trinnet bør norsk trekkes inn. Teksten ovenfor inneholder f.eks. adskillige avledninger og sammensetninger hvorav de fleste har sine paralleller på norsk.

Når det gjelder **bøyning**, bør sluttstavelsen *-e* kombinert med omlyd i stammen gi en mistanke om at *Klänge* kanskje kan være flertall av *Klang* (= *klang*), som også er tematisk relevant. På grunn av *ge* og *-t* kan *angesiedelt* identifiseres som perfektum partisipp og føres tilbake til *ansiedeln*. På grunn av sammenhengen bør man kunne gjette seg til at *angesiedelt sein* her betyr ‘være lokalisert, befinne seg’. Ordene *verarbeitet, vergrößert* og *vererbt* i siste linje kan likeledes identifiseres som perfektum partisipp (av *verarbeiten, vergrößern* og *vererben*) selv om det formelt sett kunne dreie seg om 3. pers. entall presens indikativ, dvs. en finitt verbform, som ved *verlangt* noe høyere oppe i teksten: de står alle tre til slutt i setningen, som infinitte deler av et komplekst verbal (passiv, → *LeseTysk3 avsn. 3.4*): *verarbeitet werden, vergrößert ist, wird ... vererbt*.

De **sammensetninger** teksten inneholder har en uproblematisk struktur sett fra norsk:

Gehirn-hälfte: hjerne-halvdel – Sprach-fertigkeiten : språk-ferdigheter.

Substantivet *Musikhören* – som opptrer i genitivform i teksten – kan imidlertid virke fremmed. Vi har her å gjøre med en såkalt substantivert infinitiv (→ *GrammatikunterlagenIV*) – *das Hören* – som grunnord, forbundet med et substantiv som må forstås som objekt for verbet. Men man kan også analyse det komplekse ordet som substantivering av en infinitivisk verbalfrase: *Musik hören* → *das Musikhören*. Substantiverte infinitiver er alltid intetkjønn – og komplekse ad-hoc-substantiveringer som *das Musikhören*, *Tennispielen*, *Frühinsbettgehen* er ganske utbredte i sakprosattekster. På norsk må man ty til konstruksjoner med *å*-infinitiv: *(det) å høre musikk*, *(det) å spille tennis*, *(det) å gå tidlig i seng*.

Teksten inneholder en del **avledninger**. Av hensyn til innøvelsen av ordforståelse kan det være nyttig å kommentere noen.

- *Wissen-schaft-ler*: *-schaft* svarer til norsk *-skap* (*vitenskap*); *-ler* danner personbetegnelser av substantiv (forholdsvis sjelden).
- *Fähig-keit*: *-keit* danner substantiver av adjektiver, andre substantiver og partisipper; *fähig*: adjektiver med betydningen 'i stand til', ukjent i norsk.
- *Forsch-ung*: *-ung* danner substantiver av verber; *forschen*: *forske*.
- *musikalisch, logisch*: *-isch* avledningsendelse for å danne adjektiver av substantiver, betegner oftest opprinnelse, svarer til norsk *-sk* (*musikalsk, logisk*)
- *be-nennen*: *be-* forstavelse ved verber, svarer til norsk *be-*; jf. *be-nevne*.
- *verlangen, verarbeiten, vergrößern, vererben*: forstavelsen *ver-* svarer til norsk *for-*, jf. *forlange, forarbeide, forstørre*. Forstavelsen er svært produktiv i tysk der den brukes til å danne verber av andre verber, substantiver og adjektiver.

Det er verd å merke seg at norsk ikke har noe verb som svarer til *vererben*. Det norske *arve* svarer til tysk *erben*. Begge er vanlige transitive verb der subjektet betegner den som mottar arven og objektet selve arven (2). Ved *vererben* – som også er transitivt – er subjektet den person som arven kommer fra, arven er akkusativobjekt (som ved *erben*). Mottageren kan uttrykkes som dativobjekt eller preposisjonalobjekt med preposisjonen *an* + akkusativ (3). De to verbene realiserer forskjellige setningsmodeller – som *få i arv* overfor *gi i arv*.

(2) Johann Christian Bach **erbte** absolutes Gehör (von seinem Vater).

- (3) a Johann Sebastian Bach **vererbte** seinen Kindern absolutes Gehör.
b Johann Sebastian Bach **vererbte** das absolute Gehör an seine Kinder.

I teksten står *vererben* i passiv slik at det er arven som er grammatisk subjekt. Men saksforholdet beskrives altså fra arvelaters og ikke fra arvtagers perspektiv: absolutt gehør blir gitt i arv.

8. Strategi for ordforståelse – oppsummering

ORIENTERINGSTRIN – HUSK!

- Å fastsette forventet tema/situasjon.
- Å mobilisere kunnskap og erfaringer – å aktivise skjema/scenario.
- Å bevisstgjøre forventet ordforråd på norsk – og såvidt mulig også på tysk.

ENKELTORD – HUSK!

- Å identifisere ordboksform (grunnform) – bøyningssendelser og andre grammatiske markører tas bort; grunnform substantiv: nominativ singular, grunnform verb: infinitivform, grunnform adjektiv: positivform.
- Å segmentere sammensetninger – del dem opp i simpleksord.
- Å identifisere gratisord og nesten-gratisord (ord med tilnærmet felles lydstruktur og betydning).
- Å segmentere /analysere avledninger.
- Å identifisere norske ord ved hjelp av typiske lydkorrespondanser.

ORD I KONTEKST – HUSK!

- Å utnytte språklig sammenheng på setningsnivå for å innsnevre betydningsmuligheter: ordklasse – konstruksjonsmønstre (setningsmodeller) – semantisk avstemthet.
- Å utnytte tematisk sammenheng på tekstenivå i tolkningen.

LeseTysk – Om å lese tysk

3: OM ORDGRUPPER OG SYNTAKTISK SAMMENHENG

1. Innledning

Setningen – avgrenset av stort skilletegn – er en sentral enhet i tekstopbygningen – og en sentral enhet for forståelsen. En setning består av ord som er knyttet sammen til ordgrupper – også kalt **fraser** – som igjen er føyet sammen til større enheter med bestemte funksjoner i forhold til hverandre – såkalte **setningsledd**. En setning kan være enkel eller inneholde flere delsetninger som er bundet sammen gjennom side- eller underordning. Hele dette nett eller hierarki av sammenhenger utgjør det vi kaller setningens **syntaktiske struktur** (→ *Grammatikunterlagen II, REITEN kap. 1*).

For å forstå innholdet i en setning, må leseren både forstå de enkelte ordene (se *LeseTysk3*) og den syntaktiske sammenhengen de inngår i – hvordan ordene er føyd sammen til grupper og de forskjellige ordgruppers syntaktiske funksjon i setningen. Det er stor forskjell på den situasjon som beskrives med overskriften i (1a), der *pasient* må oppfattes som grammatisk subjekt og det dermed er pasienten som bitehandlingen tilskrives, og (1b), som har *lege* som subjekt og handlende person, mens det er pasienten handlingen går ut over.

- (1) a Pasient bet lege i øret!
b Lege bet pasient i øret!

Norske og tyske setninger er i en viss forstand strukturert på samme måte, med setningsleddene – verbal, subjekt, objekter osv. – som de grunnleggende byggeklosser. Derfor kan tekster med enkel setningsbygning være lette å lese for nordmenn – som norsk i tysk ordforkledning – når man først har vent seg til at hovedverbet kan stå til slutt i setningen (→ avsn. 3.2). Slike lette tekster eller tekstpassasjer finner man ofte i kriminalromaner (2) og trivallitteratur– men også f.eks. i *Wege zum verstehenden Lesen* (3).

- (2) Es ist gleich vier.
Seine Stimme klang enttäuscht. Er hatte eine weiche, dunkle Stimme und sprach ein wunderbares Spanisch.
Ich weiß, Carlos. Stell das Tablett auf den Schreibtisch und nimm zwei Gläser, bitte.
(Doris Gercke, Nachsaison, s. 6. Hamburg 2000)
- (3) Realisiere ein Leseziel!
Der gute Leser ist ein Egoist. Er hat ein Ziel, er will etwas für sich erreichen. Mit dieser Zielsetzung geht er an den Text heran, und während des Lesens gibt er sich öfter Rechenschaft. Er fragt sich: [...] (Aus Wege1).

Det er imidlertid noen viktige forskjeller mellom de to språkene når det gjelder måten de ulike setningsleddene er markert på og den rekkefølge de kan opptre i innenfor setningen. Disse forskjellene spiller ingen større rolle når man har å gjøre med tekster som har en enkel

setningsbygning, vanlig ordstilling og et ordforråd som ikke volder vesentlige problemer, som i (1) og (2). Men forskjellene blir viktige når det er pakket mye informasjon inn i den enkelte setningen – enten det nå skyldes antall setningsledd eller de enkelte setningsledds omfang og struktur – og når tekstens tema og ordforråd er fremmed. Slikt skjer i betraktelig større omfang i tyske tekster – særlig i sakprosa-tekster og litt eldre skjønnlitteratur – enn den norske leseren er vant til fra sitt morsmål. Og det er gjerne slike litt mer krevende tekster fremmedspråksleseren har bruk for eller ønsker å kunne lese med utbytte – vanlige avistekster o.l. som i (4), skjønnlitterære klassikere som Kafka (→ *Wege8*) og Fontane (5) eller typiske fagtekster som den Heringer siterer i innledningene til *Wege5*.

(4) **Kasse von Frau Hürland. Millionärin in drei Jahren.**

Agnes Hürland-Büning muss sich noch einmal dem Spendenuntersuchungsausschuss stellen – und dann unter Eid. Die ehemalige Staatssekretärin im Verteidigungsministerium hatte vergangene Woche vor dem Ausschuss behauptet, sie habe von Thyssen Rheinstahl Technik (TRT) nicht regelmäßig Geld erhalten. Tatsächlich liegt dem Ausschuss inzwischen die Kopie einer Hürland-Rechnung an TRT vom 4. Februar 1993 über 287 500 Mark für “Strukturierung des Leuna-Raffinerieprojekts gemäß Vereinbarung vom 28. Februar 1992” vor. Zugleich weist die Schlussnote einer im Januar 1999 abgeschlossenen Betriebsprüfung des Finanzamtes Wesel im Hause Hürland allein für 1993 diverse monatliche TRT-Überweisungen von zusammen 159 091 Mark auf. Auf einem Hypobank-Konto kassierte sie 1993 und 1994 zusätzlich je 1, 437 Millionen Mark von E-Plus. Dazu gab es 1995 rund 5,7 Millionen Mark für das Projekt Europarc. Der Bremer Firma Bruker, vorwiegend im Rüstungsgeschäft tätig, war sie von 1993 bis 1995 monatlich 5750 Mark wert. Insgesamt kassierte sie von 1993 bis 1995 rund 9, 957 Millionen Mark. (*Stern* 20/2000; rettskriving korrigeret av forfatteren).

(5) Katzler, ein entschiedener Nichtredner, begann, als er sich mit seinem Notizzettel, auf dem verschiedene Satzanfänge standen, erhoben hatte, mit der Versicherung, daß er den so zahlreich Anwesenden, unter denen vielleicht auch einige Andersdenkende seien, für ihr Erscheinen danke.

(Theodor Fontane: *Der Stechlin*. 1899. Lisensutg., 9. oppl. Darmstadt 1996, p. 718)

Forskjellene mellom tysk og norsk har derfor stor betydning i praksis; de blir bestemmende for hvilke teknikker leseren må utvikle for å kunne lese så effektivt som mulig på et litt mer avansert nivå.

I denne delen oppsummerer vi de mest relevante syntaktiske forskjeller – og likheter – mellom de to språkene i et grammatisk fugleperspektiv: markering av syntaktiske funksjoner (avsn. 2), verbalets oppbygning og funksjon (avsn. 3), substantivfrasers oppbygning (avsn. 4) og noen viktige ordstillingsregler på setningsnivå (avsn. 3 og 5). Samtidig innfører vi noen grunnbegreper og hjelpeteknikker som vil være nyttige underveis – og i forbindelse med leseforberedende øvelser. Når det gjelder tysk formålære vises generelt til relevante deler av *Grammatikunterlagen* og *REITENS* grammatikk.

I *LeseTysk4* går vi mer konkret inn på de praktiske konsekvenser forskjellene bør få for lesningen, dvs. hvilke teknikker man må trene opp for å kunne lese tyske setninger flytende, som en tysk morsmålsleser.

2. Struktursignaler

Syntaktisk sammenheng og funksjon kan signaliseres på ulike måter – i engelskspråklig faglitteratur snakker man om ulike typer ‘syntactic cues’:

Ordenes og ordgruppens plassering i forhold til hverandre kan si noe om den syntaktiske strukturen. Vi snakker da om **topologiske** struktursignaler. På norsk vil f.eks. det første nominalleddet etter det finitte verbet i et ja/nei-spørsmål nødvendigvis være subjekt, jf. (1) og (2).

(1)	Har	<i>alle</i> SUBJEKT	nå også gratulert	<u>jubilanten?</u> OBJEKT
(2)	Har	<u>jubilanten</u> SUBJEKT	nå også gratulert	<u>alle?</u> OBJEKT

Både norsk og tysk benytter seg av topologiske signaler, men disse spiller en større rolle i norsk enn i tysk

I tysk markeres syntaktisk struktur i høy grad gjennom ordenes bøyingsform, dvs. ved hjelp av **morfologiske** signaler. Det er ikke minst kasus ved substantiv(fraser) som er viktige i den sammenheng. Subjektet er ikke primært markert ved sin plassering i setningen, men ved en særlig kasusform (nominativ), mens objektet har en annen kasusform (for det meste akkusativ eller dativ) (→ *GrammatikunterlagenV*). Dessuten retter det finitte verbet seg etter subjektet i person og tall (såkalt grammatisk samsvar eller kongruens, → *Wege5, REITEN kap. 15*). Fordi subjekt og objekt(er) er markerte ved bøyingsformer – og det finitte verbet også gir signal om subjektet –, kan subjekt og objekt tillate seg å “bytte plass” med hverandre, sett med norske øyne. Dvs. at de kan opptre i en innbyrdes rekkefølge som ikke ville være mulig på norsk: Både i (3a) og (3b) er det *alle* som er subjekt, svarende til (1), mens (3) svarer til (2).

(3)	a	Haben nun auch <i>alle</i> SUBJEKT	<u>dem Jubilanten</u> OBJEKT	gratuliert?	= (1)
	b	Haben <u>dem Jubilanten</u> OBJEKT	nun auch <i>alle</i> SUBJEKT	gratuliert?	= (1)
(4)		Hat <i>der Jubilant</i> SUBJEKT	nun auch <u>allen</u> OBJEKT	gratuliert?	= (2)

I norsk spiller morfologiske struktursignaler en marginal rolle. De begrenser seg til kasusvariasjon ved noen få pronomener (*jeg : meg* osv.), samt såkalt s-genitiv (*Lises bil*).

Den tredje type signaler er **strukturord** (også kalt funksjonsord) som konjunksjoner og preposisjoner (→ *LeseTysk2, Wege3*). Det er utstrakt samsvar mellom norsk og tysk når det gjelder slike strukturord; jf. (5a). Men i noen tilfeller vil tysk bruke morfologisk markering (kasus) der norsk benytter seg av strukturord (preposisjon). Det gjelder i særlig grad for såkalt fri dativ (→ *GrammatikunterlagenV*) – og også andre slags dativledd – som ofte kan svare til preposisjonsledd i norsk, jf. (5b) og (5c).

(5) a	Jubilanten takket <i>for gavene</i> .	Der Jubilant dankte <i>für die Geschenke</i> .
b	Wer hält <i>dem Jubilanten</i> die Tür?	Hvem holder døren <i>for jubilanten</i> ?
c	Wir schicken die Blumen <i>dem Jubilanten</i> .	Vi sender blomstene <i>til jubilanten</i> .

Ved siden av ovennevnte signaler er **komma** et viktig struktursignal på setningsplan. Det brukes som på norsk bl.a. ved oppramsing (6a) og for å innramme frie apposisjoner og andre parentetiske ledd (6b).

(6) a	Eine neue Sprache bringt Sie an neue Informationen, andere Denkweisen, eine ganze, fremde Literatur und Kultur.
b	Tracy Splinter, eine gebürtige Südafrikanerin, gehört zu den perfektsten Performerinnen weltweit.

Men komma er også et viktig bisetningsignal i tysk. Det brukes konsekvent inne i en setning for å markere begynnelse og avslutning på en bisetning (7). Og det kan eller må benyttes på tilsvarende måte i forbindelse med infinitivsetninger (8). Se ellers avsnittet om "Satzzeichen" i *Wege3*.

(7) a	Heute habe ich den Text, <i>von dem wir gestern gesprochen haben</i> , noch einmal gelesen.
b	<i>Indem Sie Deutsch lesen</i> , lernen Sie auch Deutsch.
(8) a	Beim Lesen ist es wichtig, <i>die Vorerwartung zu bestätigen und auszubauen</i> .
b	<i>Um gut lesen zu können</i> , müssen Sie viel lesen.

3. Om verbalet

3.1 Det finitte verbet

Vanlige setninger inneholder et finitt verb, dvs. en verbform som er bøyd i tid, på tysk også i person og numerus (og modus). De finitte verbformene er fremhevet i tekstutdraget nedenfor.

- (1) Was **erwarten** Sie von diesem Buch? Grob gesprochen – **denke** ich – Sie **wollen** besser lesen lernen. Aber **lernt** man nicht besser lesen, indem man **liest**? Ja, natürlich. Nur, **haben** Sie nicht auch das Gefühl, im Deutschen **gebe** es besonders schwierige und verwickelte Sätze? **Ist** es nicht so, daß manche Autoren es dem Leser ungemein schwer **machen**, an die ersehnte Information zu kommen? Dagegen **soll** dieses Buch Sie wappnen. Es **führt** häufige Leseschwierigkeiten plastisch vor, so **können** Sie die drohenden Gefahren leicht erkennen. Und wie **heißt** es so schön? Gefahr erkannt, Gefahr gebannt. (Av forordet til Hans Jürgen Heringer, *Wege zum verstehenden Lesen*. München 1987)

Det finitte verbet er svært viktig som orienteringspunkt under lesningen. Det viser tid (og modus) og “organiserer” alene eller som del av et komplekst verbal (se avsnitt 3.3 nedenfor) langt på vei setningen når det gjelder grammatisk struktur og innhold. På grunn av person-numerus-kongruens mellom subjekt og finitt verb i tysk gir det finitte verbet her også opplysninger om setningens subjekt. Og gjennom sin plassering forteller det finitte verbet hva slags setningstype man har å gjøre med (se nedenfor).

Av de nevnte grunner er det viktig å kunne identifisere det finitte verbet hurtig og sikkert. Oppgaven er todelt:

- Leseren må fastslå at han/hun har å gjøre med et verbum – og hvilket verbum det dreier seg om; dvs. at han/hun må kunne angi ordboksformen av verbet (infinitivsformen).
- Leseren må gjøre seg opp en mening om hvilken bøyingsform av verbet som foreligger i den konkrete sammenheng.

For å løse denne oppgaven, må man beherske verbets **formsystem** reseptivt – slik at man kan kjenne igjen de ulike formene (→ *Wege4, Wege7* og *Grammatikunterlagen IV, VII, REITEN kap. 7. kap. 13*).

Et annet viktig signal er verbets **plassering** i setningen. Her følger norsk og tysk samme prinsipp når det gjelder selvstendige setninger: det finitte verbet står på annenplass i utsagnssetninger / fremsettende setninger og spørrende hovedsetninger innledet av spørreord – dvs. at det bare står seg ett “ordentlig” setningsledd foran det (1) – og på førsteplass i ja/nei-spørsmål, jf. (2). Sideordnende konjunksjoner som *und/og* “teller” ikke i denne sammenhengen). Setninger med denne ordstillingen kalles hhv. **V2-** og **V1-setninger**. Plassen foran det finitte verbet i V2-setninger kalles ofte **forfeltet**. – I eksemplene markerer vi det finitte verbet med fet skrift, mens forfeltet avgrenses med loddrett strek.

- (1) a Die neue Sprache | **erschließt** Ihnen eine neue Welt.
b Was | **erwarten** Sie von diesem Buch?
- (2) a **Können** Sie eigentlich lesen?

b **Merken** Sie sich das!

Derimot skiller tyske setninger innledet av underordnende konjunksjoner eller pronomener (→ REITEN kap. 6, kap. 17) seg fra norske sine norske motstykker ved at det finite verbet kommer til slutt i setningen. Vi sier da at det finite verb står i setningens **slutfelt** og kaller setninger med denne ordstillingen **Vslutt-setninger**. I norske bisetninger finner en det finite verbet lengre fremme i setningen; det er bare innledningsord og subjekt samt enkelte adverbialer/partikler som står foran det.

- (3) a (Sie lernen Verfahren,) die Ihnen sicher das Lesen **erleichtern**.
b (Du lærer fremgangsmåter) som sikkert **letter** lesningen for deg.

3.2 Komplekst verbal

Når det finite verbet er et vanlig hovedverb som tilfelle er i eksemplene ovenfor, utgjør det i seg selv setningens verbal (verballedd). Verbalet er da enkelt – det består bare av et ord. Men ofte er det finite verbet et hjelpeverb som brukes til å danne verbets sammensatte tider og passiv (→ avsn. 3.3.4), et modalverb eller en annen verbtype som styrer en infinitiv verbform (infinitiv eller perfekt partisipp). I slike tilfeller står hovedverbet i en infinitiv form (infinitiv eller perfekt partisipp) og danner sammen med det finite verbet et komplekst verbal som *har takket* / *hat gedankt* i (1), *ville overraske* / *überraschen würden* i (2): her er verbalet ikke et enkelt ord, men en ordgruppe – som attpåtil ikke nødvendigvis står samlet. Det komplekse verbalet kan også bestå av et finitt hjelpeverb og en kombinasjon av flere infinitive verbformer (3), (4). For å identifisere den infinitive delen av et komplekst verbal og forstå hvordan verbalet er bygget opp, er det viktig ikke å forveksle infinitiv eller perfekt partisipp med finite former, og å kunne føre perfektum partisipp tilbake til infinitiv (→ *Wege7, GrammatikunterlagenIV*). – Vi markerer det finite verbet med fet skrift og skyggelegger verbalet i sin helhet.

- (1) a Nå **har** jubilaranten **takket** alle for gavene.
b Jetzt **hat** der Jubilarant allen für die Geschenke **gedankt**.
- (2) a (Alle ventet) at talene **ville overraske** jubilaranten veldig.
b (Alle erwarteten,) dass die Reden den Jubilaranten sehr **überraschen würden**.
- (3) a **Kan** deltagerne **ha blitt orientert** om utsettelsen av møtet?
b **Können** die Teilnehmer über die Verschiebung der Sitzung **orientiert worden sein**?
- (4) a (Jeg antar at) boken **vil kunne hjelpe** leserne ut over de første vanskelighetene.
b (ich nehme an,), dass das Buch den Lesern über die ersten Schwierigkeiten **wird hinweghelfen können**.

Oppbygningen av komplekse verbaler i tysk er beskrevet skjematisk i *Wege7*; se også *GrammatikunterlagenIV.3, VI, REITEN kap. 12-14*). I forhold til norsk er det viktig å merke seg følgende:

- I **norsk** følger infinitte deler av verbalet tett etter det finite verbet. Det er bare subjekt og visse typer adverbier / partikler som kan befinne seg mellom finitt og infinitt verb – og da bare i hovedsetninger.
- Ordstillingen i verbalet følger følgende prinsipp: et verb som styrer en infinitt verbform står til venstre for denne. Det infinitte hoved verbet vil derfor stå til slutt (V₁ V₂ V₃)

- I **tysk** står infinitte deler av verbalet i slutfeltet. I setninger der det finite verbet inntar annen- eller førsteplass (V2/V1-setninger) vil det derfor stå til venstre for den infinitte delen av verbalet – som på norsk. Avstanden kan bli stor ettersom feltet mellom finitt verb og slutfelt omfatter resten av setningen unntatt forfelt-leddet i V2-setninger.
- Ordstillingen innenfor komplekse verbaler i slutfeltet er som hovedprinsipp speilvendt i forhold til norsk. Dvs. at det styrende verb står etter den infinitte verbformen det styrer, slik at det infinitte hoved verbet kommer først i slutfeltet (V₃ V₂ V₁). Dersom slutfeltet inneholder to infinitivformer, vil det imidlertid ofte være avvik fra dette prinsippet idet slutfeltet da kan begynne med et hjelpeverb (V₁ V₃ V₂).

Komplekse verbaler norsk – tysk

Norsk	Tysk	
	V2/V1-setning	Vslutt-setning
har ₁ (...) takket ₂	hat ₁ (.....) gedankt ₂	gedankt ₂ hat ₁
ville ₁ (...) overraske ₂	würden ₁ (.....) überraschen ₂	überraschen ₂ würden ₁
kan ₁ (...) ha ₂ blitt ₃ orientert ₄	kann ₁ (.....) orientiert ₄ worden ₃ sein ₂	orientiert ₄ worden ₃ sein ₂ kann ₁
vil ₁ (...) kunne ₂ hjelpe ₂	wird ₁ (.....) helfen ₃ können ₂	wird ₁ helfen ₃ können ₂

Verb med “løs” forstavelse oppfører seg som komplekse verbaler: forstavelsen “blir stående” i slutfeltet når verbet er finitt og står på annen- eller førsteplass; jf. (5) – (6). Det samme gjelder vanligvis predikativt adjektiv, jf. (7) (→ *Wege7 avsn. 1*).

- (5) a Ich **denke** noch eine Weile darüber nach.
 b **Denken** Sie ruhig eine Weile darüber nach.
- (6) a Wir **haben** lange darüber nachgedacht.
 b Ich **werde** noch eine Weile darüber nachdenken.
- (6') a ... weil wir lange darüber nachgedacht **haben**.
 b ... weil ich noch eine Weile darüber nachdenken **werde**
- (7) Du **wirst** noch eine Weile darüber nachdenken müssen.
- (7') ... weil du noch eine Weile darüber **wirst** nachdenken müssen.
- (8) a Wir **sind** mit dem Ergebnis zufrieden.
 b Wir **sind** mit dem Ergebnis zufrieden gewesen.
- (8') a ... weil wir mit dem Ergebnis zufrieden **sind**.
 b ... weil wir mit dem Ergebnis zufrieden gewesen **sind**.

3.3 Verbalet som organisator: setningsmønstre

3.3.1 Generelt

Alle (hoved)verber har et bestemt konstruksjonsmønster, ofte kalt verbets **valens**, som fastlegger det sett av andre fraser (setningsledd) verbet må eller kan knytte til seg for å danne grammatisk velformede setninger. Verbet *überreichen* f.eks. “krever” – bortsett fra et subjekt – et dativobjekt og et akkusativobjekt, svarende til hhv. indirekte og direkte objekt ved *å overrekke* (1). Ved *bestehen/bestå* (2) forventer vi et subjekt og en preposisjonsfrase (preposisjonalobjekt), og ved *liegen/ligge* (3) subjekt og stedsadverbial (som kan være realisert som en preposisjonalfrase). Verbet tildeler også bestemte **roller** til de enkelte utfyllinger: ved *überreichen/overrekke* f.eks. – og i det hele tatt ved verber som beskriver bevisste handlinger og aktiviteter – vil subjektet være en handlende person; akkusativobjektet / det direkte objekt til *überreichen/overrekke* vil være noe konkret, vanligvis en gjenstand, bare i spesielle forbindelser et levende vesen (en fange, en hund for eksempel), mens dativobjektet / det indirekte objekt er mottageren, som regel en person eller en gruppe mennesker.

(1) a Die Gäste überreichten dem Jubilanten ein Geschenk
b Gjestene overrakte jublanten en gave.
(2) a. Der Roman besteht aus zehn Kapiteln.
b. Romanen består av ti kapitler.
(3) a. Berlin liegt in Brandenburg.
b. Berlin ligger i Brandenburg.

Verbets konstruksjonsmønster har nær sammenheng med dets betydning, men det er også betinget av mer generelle prinsipper i det enkelte språk. For eksempel krever norske setninger alltid et subjekt – om ikke annet et innholdstomt *det*. Tyske setninger stiller ikke slike krav. Nesten alle tyske verb krever riktignok et subjekt i aktiv, men når et verb som ikke tar akkusativobjekt settes i passiv, er resultatet en setning uten subjekt (se avsn. 3.3.4). I slike tilfeller vil norsk ha *det* som subjekt.

Det er ganske faste prinsipper som fastlegger hvordan “rollesettet” som er gitt med verbets betydning – handlende eller opplevende person, mottager eller person som har nytte/skade av handlingen, ting eller saksforhold som oppstår ved handlingen eller som er involvert i den på annen måte osv. – fordeles på subjekt og (andre) verbutfyllinger når verbet står i aktiv. Og som antydnet ovenfor, er de almene prinsippene i og for seg de samme i tysk og norsk. Det er imidlertid forskjellige typer avvik og problemtilfeller som kan skape vanskeligheter i praksis.

Verber kan inndeles i klasser – valensklasser – etter syntaktisk konstruksjonsmønster (og eventuelt også “rollefordeling”). En slik inndeling skjer på grunnlag av verbets bruk i aktiv finitt form. Men vi kan også interessere oss for de syntaktiske konstruksjonsmønstrene, dvs. mulige kombinasjoner av “faste”, verbstyrte setningsledd. Slike mønstre kaller vi **setningsmønstre** (“Satzmuster”). Også her kan inndelingen ta hensyn til “rollefordelingen” mellom setningsleddene. Vi får da det som kalles **setningsmodeller** (“Satzmodelle”) i *Wege9*. I *Grammatikunterlagen V* gis en ganske detaljert oversikt over de ulike setningsmønstrene i tysk, både “normalmønstrene” og de mer uvanlige. Her skal vi konsentrere oss om noen hovedtrekk i et kontrastivt og reseptivt perspektiv.

3.3.2 Vanlige setningsmønstre norsk-tysk

Sammenligner vi norske og tysk verber som brukes til å oversette hverandre – som *sove: schlafen*, *arve: erben*, *se: sehen*, *gi: geben*, *overrekke: überreichen*, *sende: schicken*, *bo: wohnen*, *ligge: liegen*, *legge: legen*, *tenke (på): denken n (an)* – kan vi konstatere en høy grad av overensstemmelse når det gjelder valens eller setningsmønster. Man trenger bare å merke seg at det direkte objektet (O) på norsk svarer til akkusativobjekt (OA) på tysk, mens det indirekte objektet (“mottager”-objektet, Oi) i norsk motsvarer dativobjekt (OD) i tysk, så går resten av seg selv; jf. skjemaet nedenfor. (SN = Subjekt, OPrep = preposisjonalobjekt).

Vanlige setningsmønstre. Korrespondanse tysk – norsk

Gruppe	Tysk		Norsk	
[1]	SN	Der Patient schläft.	SN	Pasienten sover.
	SN + OPrep	Der Patient dachte an den Arzt.	SN + OPrep	Pasienten tenkte på legen.
	SN + ADV	Der Arzt wohnt hier.	SN + ADV	Legen bor her.
[2]	SN + OA	Der Patient besuchte den Arzt.	SN + O	Pasienten besøkte legen.
	SN + OA + OPrep	Der Patient bat die Ärztin um ein Rezept.	SN + O + OPrep	Pasienten ba legen om en resept.
	SN + OA + ADV	Der Arzt legte die Spritze auf den Tisch.	SN + O + ADV	Legen la sprøyten på bordet.
[3]	SN + OD + OA	Die Ärztin gab der Patientin eine Spritze.	SN + Oi + O	Legen gav pasienten en sprøyte.

Som kjent finnes det imidlertid også noen plagsomme overraskelser man støter på når man skal lære å bruke tysk aktivt: verber som *begegnen*, *helfen*, *gratulieren* der dativobjektet på tysk motsvarer et vanlig (direkte) objekt på norsk, dvs. såkalte dativverb (→ *REITEN kap. 9*). Vi får da en annen tysk variant av type [2] i skjemaet, nemlig med dativobjekt i stedet for akkusativobjekt:

[2a]	SN + OD	Der Patient glaubte dem Arzt.	SN + O	Pasienten trodde legen.
	SN + OD + OPrep	Der Patient gratulierte dem Arzt zum Erfolg.	SN + O + OPrep	Pasienten gratulerte legen med suksessen
	SN + OD + ADV	Die Ärztin half der Patientin ins Auto.	SN + O + ADV	Legen hjalp pasienten inn i bilen.

I reseptiv sammenheng er slike unntaksverber ikke så problematiske dersom rollefordelingen mellom subjekt og objekt svarer til norsk. Men når slike verb finnes, kan ikke leseren generelt basere seg på at når en setning inneholder et dativobjekt, må den også inneholde et akkusativobjekt.

Det er sikkert mer forstyrrende for lesningen når setningsmønsteret eller rollefordelingen i den tyske setningen avviker fra det man kunne vente på basis av de mange tilfellene der det er overensstemmelse mellom tysk og norsk; jf. (4b) i neste avsnitt. I *Grammatikunterlagen V* er det nevnt eksempler på “vanskelige” verbpar.

Det er to forhold som blir spesielt relevante i denne sammenheng: (i) forstavelse brukes i tysk – men ikke i norsk – i utstrakt grad som middel til å danne verber av andre verber på en slik måte at valensen eller rollemønsteret endres; (ii) passiv er et viktig strukturelt virkemiddel med lignende effekt.

3.3.3 Forstavelse (“Verbzusatz”) og setningsmønster

Verber som er dannet med forstavelse følger ofte et annet setningsmønster / en annen setningsmodell enn det tilsvarende enkle verbet uten forstavelse. Dette betyr at verbets valens endrer seg ofte – til dels ganske systematisk – og betydningen kan også avvike ganske mye. På norsk vil man i mange tilfeller ikke ha noe verb som svarer til det tyske verbet med forstavelse. Slik manglende korrespondanse kan skape problemer under lesningen – også fordi finitt verb og “løs” forstavelse står adskilt i V2/V1-setninger (→ avsnitt 2.3 ovenfor); jf. (4).

(4) a	Wir hörten <u>die Doktorandin</u> kaum noch.	‘Vi kunne knapp nok høre doktoranden.’
	OA	
b	Wir hörten <u>der Doktorandin</u> <u>ihre Nervosität</u> nicht an.	
	OD OA	
	‘Vi kunne ikke høre doktorandens nervøsitet på henne.’	

Verbet *erben* med dets avledninger *vererben* og *beerben* som ble nevnt i *LeseTysk2* (avsnitt 7.3) er et godt eksempel på den virkning avledninger med *be-* og *ver-* kan ha. Alle tre verber tar akkusativobjekt, men det er bare *vererben* som i tillegg kan ta et dativobjekt. Ved *beerben* kan arven selv ikke realiseres som setningsledd. Og subjektet realiserer to forskjellige roller ved *vererben* på den ene siden og *erben*, *beerben* på den annen side; dvs. at saksforholdet ses under forskjellig perspektiv – det avhenger av sammenhengen hvilket verb som vil være mest velegnet. Av disse tre verbene er det bare det enkle *erben* som har et direkte motstykke i norsk *arve*. Her kan man altså ikke skifte perspektiv fra arvtager (6a, b) til arvelater (6c) uten mer innviklede omskrivninger (*arve – gi i arv*).

(5) a	Johann Christian Bach hat <u>viel</u> (von seinem Vater) geerbt .	
	SN OA OPrep	
b	Johann Christian Bach hat <u>seinen Vater</u> beerbt .	
	SN OA	
c	Johann Sebastian Bach hat <u>seinem Sohn</u> <u>viel</u> vererbt .	
	SN OD OA	

3.3.4 Passiv

Når et verb settes i passiv, skifter det setningsmønster/-modell: dersom det i det hele tatt finnes et subjekt i vanlig passiv (dannet med hjelpeverbet *werden*), motsvarer det et akkusativobjekt i aktiv (→ *Grammatikunterlagen VI*); dvs. at perspektivet er flyttet fra den “rolle” som er knyttet til subjektet i aktiv – typisk den handlende, ansvarlige person – til den “rolle” som er koblet til akkusativobjektet (6), (7). Det som er subjekt i aktiv, er i passiv “degradert” til preposisjonsledd (*von, durch*) – såkalt agensfrase – eller ikke realisert som setningsledd. Men også der det ikke er noen agensfrase i passiv, vil man, som på norsk, ofte kunne identifisere “agens” ut i fra konteksten.

(6) a	Wir werden laufend über die Entwicklung informiert .	
	SN	
b	Man informiert <u>uns</u> laufen über die Entwicklung.	
	SN OA	

- (7) a Den Fahrgästen **wurde** die Ursache der Verspätung nicht mitgeteilt.
OD SN
- b Man **teilte** den Fahrgästen die Ursache der Verspätung nicht mit.
SN OD OA

Ettersom det kan dannes passiv av verber som ikke tar akkusativobjekt i aktiv, vil man kunne støte på passivsetninger uten subjekt (8) men som eventuelt kan inneholde et dativobjekt (9) – noe som kan virke forstyrrende sett fra norsk. Det finitte verbet vil da være 3. pers. sing.

- (8) a Anfangs **ist** [über den Witz] gelacht worden. ‘I starten ble det ledd av vitsen.’
OPrep
- b Anfangs **hat** man [über den Witz] gelacht.
SN OPrep
- (9) a Dem Verstorbenen **wurde** lange nachgetrauert. ‘Det ble sørget lenge etter den avdøde.’
OD
- b Man **trauerte** dem Verstorbenen lange nach.
SN OD

På grunn av sammenhengen mellom setningsmønster og diatese (aktiv-passiv-motsetningen) er det viktig å kunne identifisere passivformer – som i tysk alltid er komplekse verbaler.

4. Om substantivfraser

4.1 Minimale og maksimale substantivfraser

Utover verbalet er det først og fremst ordgrupper dannet med substantiv som kjerne man må kunne identifisere og avgrense under prosesseringen av setningen – ikke minst fordi én setning kan inneholde mange ordgrupper av denne typen (→ *Wege8*). Vi kaller den **substantivfrase**. Den innledes ofte av et bestemmelsesord (artikkel, pronomer, tallord) som signaliserer begynnelsen på ordgruppen. Tyske og norske substantivfraser er bygget opp etter nokså like grunnprinsipper slik at norske strategier langt på vei kan utnyttes under prosesseringen. Men tyske substantiv skrives med stor forbokstav og er derfor lettere å kjenne igjen enn norske. Det er også viktige strukturelle forskjeller som nevnes ganske kort i avsnitt 4.3 nedenfor, men som vil bli behandlet mer detaljert i *LeseTysk6*. I dette avsnittet skal vi konsentrere oss om noen grunnbegreper og hjelpeteknikker til å bruke under grupperingen. La oss se på en mønstersetning:

- (1) a Den Vertretern der EG-Länder raubte der Zusammenbruch der Verhandlungen über einen Waffenstillstand im ehemaligen Jugoslawien endgültig die Hoffnung auf eine friedfertige Welt nach dem Ende des Kalten Krieges.
- b Sammenbruddet i forhandlingene om våpenstillstand i det tidligere Jugoslavia fratok representantene for EF-landene definitivt håpet om en fredelig verden etter opphøret av den kalde krigen.

Den tyske setningen (1a) inneholder 28 ord. Mens det bare er et verbal – det finitte verbet *raubte* – kan vi identifisere 10 substantivfraser bestående av substantiv med forutgående artikkel (bestemmelsesord) og eventuelt adjektiv. Vi kaller slike fraser **minimale substantivfraser**. De er streket under. I tillegg inneholder setningen et ubøyd adverb – *endgültig*.

Vi skjelner mellom substantivfraser som innledes av en preposisjon (**preposisjonalfraser**) og substantivfraser som ikke innledes av preposisjon (rene **kasusfraser**).

Kasusfraser i (1a):

den Vertretern, der EG-Länder, der Zusammenbruch, der Verhandlungen, die Hoffnung, des Kalten Krieges

Preposisjonsfraser i (1a):

über einen Waffenstillstand, im ehemaligen Jugoslawien, auf eine friedfertige Welt, nach dem Ende

Den enkle minimale substantivfrase har på tysk en bestemt bøyingsform – kasus (→ *REITEN kap. 9*) – som det viktig å identifisere. Det gjelder særlig for kasusfraser. Ved preposisjonalfraser spiller **kasusidentifikasjon** en mindre rolle fordi de fleste preposisjoner bare kan styre én kasus. Innenfor minimalfrasen er det bøyingsmessig samsvar i kjønn, tall og kasus. Substantivet har et bestemt kjønn og står i entall eller flertall (→ *GrammatikunterlagenIII*). Det er oftest de innledende ordene i substantivfrasen (artikler, pronomener, adjektiver) som uttrykker kasus (og kjønn og tall). – Vi bruker forkortelsene N (nominativ), A (akkusativ), G (genitiv) D (dativ) for kasus, m, f, og n for hhv. **maskulinum** (hankjønn), **femininum** (hunkjønn) og **neutrum** (intetkjønn) entall, og pl for **plural** (flertall).

den Vertretern

Bestemt artikkel *den* innleder frasen og kan isolert sett være m:A eller pl:D. Endelsen -n i *Vertretern* viser at substantivfrasen er pl:D.

der EG-Länder

Bestemt artikkel *der* (avgrensningssignal) kan være m:N, f:D, f:G eller pl:G. Substantivet *EG-Länder* viser at substantivfrasen er pl:G.

der Zusammenbruch

Bestemt artikkel *der* (avgrensningssignal) kan være m:N, f:D, f:G eller pl:G. Substantivet *Zusammenbruch* er hankjønn og må være entall. Substantivfrasen er pl:N

Identifisering av kasus er viktig for å fastslå hvilken funksjon substantivfrasen har i setningen – om den er knyttet til den foregående substantivfrasen eller om den er direkte forbundet med verbalet (→ *Wege8*).

En enhet som består av en substantivkjerne med eller uten innledende ord og eventuelt adjektiv – en minimal substantivfrase – kan være nærmere bestemt av et eller flere etterstilte ledd, særlig substantivfraser. Vi kaller helheten en **maksimal substantivfrase**. Den første minimalfrasen kan vi kalle **kjernefrasen** – substantivet i den er kjerne i hele den maksimale frasen. De etterhengte substantivfrasene kalles **etterstilte attributter**. Det er enten genitivattributter eller preposisjonalattributter. Mønstersetningen inneholder følgende maksimale substantivfraser (substantivet i kjernefrasen er fremhevet).

den Vertretern der EG-Länder

Det etterstilte attributtet er et genitivattributt.

der Zusammenbruch der Verhandlungen über einen Waffenstillstand im ehemaligen Jugoslawien

Kjernefrasen *der Zusammenbruch* etterfølges av en attributiv genitivfrase og to attributive preposisjonsfraser.

die Hoffnung auf eine friedfertige Welt nach dem Ende des Kalten Krieges

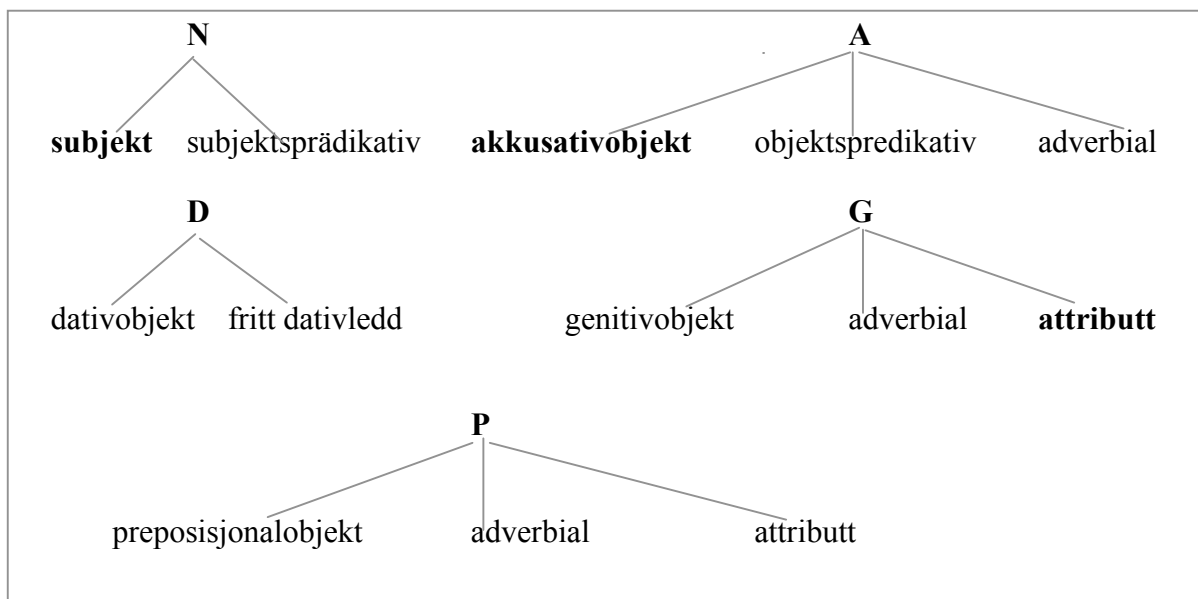
Kjernefrasen *die Hoffnung* etterfølges av tre attributive preposisjonsfraser.

Når en maksimal substantivfrase inneholder flere etterstilte minimale substantivfraser med attributtfunksjon – som ved *Zusammenbruch* og *Hoffnung* i eksemplet – må man gjøre det klart for seg hvilken sammenheng det er mellom dem (→ *Wege2*, *Wege8*). Vanligvis bestemmer attributtet det substantivet som går umiddelbart forut. Men preposisjonalattributter kan også være koblet til et substantiv som står lengre foran. Slike forskjeller kan tydeliggjøres grafisk eller med parenteser som vist nedenfor, eller med piler mellom attributt og overordnet substantiv som i *Wege2* og *GrammatikunterlagenIII*.

die Hoffnung auf eine friedfertige Welt nach dem Ende des Kalten Krieges	die Hoffnung der Vertreter der EG-Länder auf ein friedfertige Welt
[die Hoffnung [auf eine friedfertige Welt [nach dem Ende [des kalten Krieges]]]]	[die Hoffnung [der Vertreter [der EG-Länder]] [auf eine freidfertige Welt]]

4.2 Maksimale substantivfrasers funksjon

De maksimale substantivfrasene har funksjon som **setningsledd** – subjekt, objekter, predikativer, adverbialer – eller eventuelt som apposisjon til en annen substantivfrase. Det er først og fremst verbalet i en setning som bestemmer hvilke andre setningsledd setningen kan inneholde (→ 3.), mens kasus ved kjernefrasen i en maksimal kasusfrase viser hvilket setningsledd substantivfrasen er eller kan være (→ *GrammatikunterlagenII*). Figuren nedenfor viser hvilke funksjoner kasusfraser og preposisjonalfraser kan ha i setningen. Hovedfunksjonen er fremhevet (N, A, D, G: kasusfrase i nominativ, akkusativ, genitiv, dativ; P: preposisjonalfrase). Når det gjelder fritt dativledd vises det til avsnitt 5.3 nedenfor.

I mønstersetningen ovenfor (avsnitt 4.1) er verbalet *raubte*. Når vi vet eller kan gjette oss til at *rauben* ‘frata’ tar indirekte (person)objekt (OD) og direkte (saks)objekt (OA) i tillegg til subjekt (SN), blir det klart at setningen inneholder følgende setningsledd (uttrykt som minimale substantivfraser).

(1)	a	Den Vertretern raubte	der Zusammenbruch	endgültig	die Hoffnung
		OD	SN		OA
	b	Representantene fratok	sammenbruddet	definitivt	håpet.

Vi ser at dativobjektet/det indirekte objekt – svaret på spørsmålet “Hvem var det som sammenbruddet tok håpet fra?” – står i forfeltet. Det er en plassering som ikke er vanlig på norsk. Den norske setningen i (1b) er vanskelig å prosessere. Umiddelbart ville man tenke at *representantene* var subjekt, men det gir ingen mening når man leser videre slik at den antakelsen måtte revideres i annen omgang. Leseren blir lokket på villspor på norsk – men ikke på tysk der dativen viser at leddet i forfeltet ikke kan være subjekt. – For å unngå slike problemer på norsk, måtte man enten endre rekkefølgen mellom *representantene* og *sammenbruddet* – jf. oversettelsen (1b) i avsnitt 4.1 – eller bruke passiv slik at representantene kan bli grammatisk subjekt: *Representantene ... ble fratatt håpet ... ved sammenbruddet ...*

4.3 Spesialiteter

Minimale substantivfraser kan inneholde attributive adjektiver (eller partisipper) som står foran substantivkjernen. Slike adjektiver er bøydd og kongruerer med substantivkjernen og forutgående bestemmelsesord; jf. *eine friedfertige Welt, im ehemaligen Jugoslawien, des Kalten Krieges* i eksemplet ovenfor. Dette er i prinsippet ikke annerledes enn på norsk: *en fredelig verden, i det tidligere Jugoslavia, den Kolde Krigen*. Men på tysk kan det knyttes et eller flere underordnede ord eller ordgrupper til det foranstilte adjektivet/partisippet – gjerne i form av kasus- eller preposisjonalfraser. I (1a) er adjektivattributtet *stärkste* utvidet til venstre med preposisjonsfrasen *mit Abstand* og i (1b) er partisippet *orientierten* bygget ut med *am Impressionismus*. Slike adjektiv-/partisippattributter som er utbygget mot venstre kalles ofte **utvidede foranstilte attributter** (“attributiv sperring” i norsk grammatikktradisjon).

(1) a	Die CSU stellt in Bayern (die <u>mit Abstand</u>) <i>stärkste</i> politische <i>Macht</i>) dar.
b	Max Liebermann schildert seine Vision
mit (einer hellen, <u>am Impressionismus</u>) <i>orientierten</i> <i>Farbigkeit</i>).

En viss venstreutbygging av substantivfraser er riktignok også mulig på norsk – men ikke så fritt som på tysk, og det er ikke på langt nær så vanlig som i moderne tysk sakprosa. Hyppig omfattende venstreutbygging av substantivfrasen er noe av det som medvirker sterkest til å gjøre bestemte tyske tekstsorster vanskelig tilgjengelige. Det er imidlertid et problem som vi ikke kan behandle detaljert her (→ *Wege15*; en mer detaljert beskrivelse fra norsk perspektiv gis i *Schlüssel zum Lesen deutscher Sachprosa*, unipub-kompendium 2003).

Et annet spesialproblem – sett med norske øyne – er **etterstilte genitivattributter**. I norsk står genitivattributt alltid på artikkelens plass, dvs. foran det substantivet det bestemmer. I moderne tysk er det bare egennavn – person- og stedsnavn – som kan plasseres slik (2a).

(2) a	[Christines neues <i>Auto</i>] ist rot.	[Christines nye <i>bil</i>] er rød.
b	[Das neue <i>Auto</i>] ist rot.	[Den nye <i>bilen</i>] er rød.

Normalt følger genitivattributter på tysk direkte etter det substantivet de bestemmer. Slike etterstilte genitivattributter kan motsvare preposisjonalattributter (særlig med *av* eller *til*) på norsk (3). Men ofte ville man på norsk måtte bruke et foranstilt genitivattributt – og da kan det etterstilte genitivattributt komme noe overraskende (4).

(3) a	[Das neue <i>Auto</i> <u>meiner Nachbarin</u>] ist rot.	[Den nye <i>bilen</i> <u>til naboen min</u>] er rød.
[<u>Min nabos</u> nye <i>bil</i>] er rød.
b	[Die <i>Wahl</i> <u>des Arbeitsortes</u>] ist frei.	[<i>Valget</i> <u>av arbeidssted</u>] er fritt.
(4)	[Die <i>Hoffnung</i> <u>der Vertreter</u> auf eine friedfertige Lösung] wurde nicht erfüllt.
[<u>Representantenes</u> <i>håp</i> om en fredelig løsning] ble ikke oppfylt.	

I mange tilfeller ville man neppe brukt genitiv – eller preposisjonalfrase – på norsk i det hele tatt (→ *Reiten Kap. 9* for detaljer om genitivattributter).

4.4 Grupperingsøvelse

Tekster som inneholder mange minimale substantivfraser – slik som (1) – kan lett bli noe uoverskuelige.

(1) Mobilität der Arbeitnehmer in EG-Mitgliedstaaten
[1] Im Binnenmarkt steht allen Bürgern der EG-Mitgliedstaaten die Wahl ihres Wohn- und Arbeitsortes frei. [2] Diese Tatsache gibt jedoch de facto keinen Anlass zur Befürchtung, daß nunmehr umfangreiche Wanderbewegungen aus anderen Mitgliedstaaten zu erwarten sind. [3] So ist dieser Fall auch in der Vergangenheit, als Einschränkungen im Bereich des Niederlassungs- und Arbeitsrechts aufgehoben wurden, nicht eingetreten.
[4] Die Mehrzahl der Arbeitnehmer und ihrer Familien konnten sich bisher in einem anderen EG-Mitgliedstaat niederlassen, sofern ihnen – zumindest für gewisse Zeit – ein Arbeitsplatz zur Verfügung stand. [5] Dieses Recht gilt nun auch für die Inhaber von Hochschulzeugnissen und sonstigen in einem anderen Mitgliedstaat der Gemeinschaft erworbenen beruflichen Befähigungsnachweisen, da die Regierungen der Mitgliedstaaten derartige Qualifikationen gegenseitig anerkennen. (Fra *Kulturchronik*; rettskriving endret av forfatterne)

For å skaffe seg overblikk dersom man står fast – og som leseforberedende øvelse for den utrente tyskleser – kan det være nyttig å gå trinnvis frem:

- Identifisere minimale substantivfraser og bestemme mulig kasus.
- Avgjøre hvilke minimalfraser som er attributter – til hvilke substantiver – og på denne måten avgrense maksimale substantivfraser i forhold til hverandre.
- Identifisere kjernesubstantivet i de maksimale frasene.

Vi bruker rund parentes for å markere minimale substantivfraser og skarp parentes omkring de maksimale frasene. Attributtrelasjonen kan vi tydeliggjøre med en pil, enten fra det overordnede substantivet til attributtet (som i *Wege3*) eller omvendt (som i *Grammatikunterlagen*). Artikkelord + kjernesubstantiv i de maksimale frasene markerer vi med kursiv. Nedenfor gis to versjoner av teksten i (1): I (1'a) er de minimale substantivfrasene identifisert og underordningsrelasjonen er tegnet inn i første avsnitt. I (1'b) har vi satt de maksimale frasene i skarp parentes og kursivert kjernesubstantivet. Vi har utelatt den runde parentesen omkring kjernefrasen, men bevart den omkring attributive minimalfraser. Når vi først har avgrenset maksimalfrasene og markert kjernesubstantivet, trenger vi ikke lenger attributtpilen – unntatt der et etterstilt attributt ikke hører til det umiddelbart forutgående substantivet (→ avsnitt 4.2 ovenfor).

(1') a (Mobilität)←(der Arbeitnehmer) ←(in EG-Mitgliedstaaten)
[1] (Im Binnenmarkt) steht (allen Bürgern)←(der EG-Mitgliedstaaten) (die Wahl)←(ihres Wohn- und Arbeitsortes) frei. [2] (Diese Tatsache) gibt jedoch de facto (keinen Anlass) (zur Befürchtung,) dass nunmehr (umfangreiche Wanderbewegungen) ←(aus anderen Mitgliedstaaten) zu erwarten sind. [3] So ist (dieser Fall) auch (in der Vergangenheit), als (Einschränkungen)←(im Bereich)←(des Niederlassungs- und Arbeitsrechts) aufgehoben wurden, nicht eingetreten.
[4] (Die Mehrzahl) (der Arbeitnehmer) und (ihrer Familien) konnten sich bisher (in einem anderen EG-Mitgliedstaat) niederlassen, sofern ihnen – zumindest (für gewisse Zeit) – (ein Arbeitsplatz) (zur Verfügung) stand. [5] (Dieses Recht) gilt nun auch (für die Inhaber) (von Hochschulzeugnissen und (sonstigen (in einem anderen Mitgliedstaat) (der Gemeinschaft) erworbenen beruflichen Befähigungsnachweisen), da (die Regierungen) (der Mitgliedstaaten) (derartige Qualifikationen) gegenseitig anerkennen.

(1') b [Mobilität (der Arbeitnehmer) (in EG-Mitgliedstaaten)]
[1] [Im Binnenmarkt] steht [allen Bürgern (der EG-Mitgliedstaaten)] [die Wahl (ihres Wohn- und Arbeitsortes)] frei. [2] [Diese Tatsache] gibt jedoch de facto [keinen Anlass (zur Befürchtung)], dass nunmehr [umfangreiche Wanderbewegungen (aus anderen Mitgliedstaaten)] zu erwarten sind. [3] So ist [dieser Fall] auch [in der Vergangenheit], als [Einschränkungen (im Bereich) (des Niederlassungs- und Arbeitsrechts)] aufgehoben wurden, nicht eingetreten.
[4] [Die Mehrzahl (der Arbeitnehmer) und (ihrer Familien)] konnten sich bisher [in einem anderen EG-Mitgliedstaat] niederlassen, sofern ihnen – zumindest [für gewisse Zeit] – [ein Arbeitsplatz] [zur Verfügung] stand. [5] [Dieses Recht] gilt nun auch [für die Inhaber (von Hochschulzeugnissen) und (sonstigen [in einem anderen Mitgliedstaat (der Gemeinschaft)] erworbenen beruflichen Befähigungsnachweisen)], da [die Regierungen (der Mitgliedstaaten)] [derartige Qualifikationen] gegenseitig anerkennen.

I det store og hele er de enkelte maksimale substantivfraserne bygget opp som på norsk. Man vil stort sett kunne lese teksten som en litt tung norsk tekst – forutsatt at man skjønner de enkelte ordene. Og på ordnivå er det særlig temaavhengige sammensetninger som *Niederlassungsrecht*, *Hochschulzeugnis*, *Befähigungsnachweis* som kan virke forstyrrende. Teksten inneholder egentlig bare en eneste substantivfrase som vil være vanskelig for norske lesere også på grunn av sin oppbygning. Det gjelder frasen *für die Inhaber ...* i setning [5]. Her finner vi nemlig inne i den minimale substantivfrasen *sonstigen ... beruflichen Befähigungsnachweisen* – som sammen med *Hochschulzeugnissen* er styrt av preposisjonen *von* – et utvidet foranstilt attributt (→ 4.3 ovenfor): *erworben-en* (perfektum partisipp av *erwerben* 'erverde') med en (maksimal) preposisjonalfrase til venstre for seg som selv inneholder et etterstilt genitivattributt: *in einem anderen Mitgliedstaat der Gemeinschaft* En ord-for-ord-gjengivelse på norsk, som i (1c), blir vanskelig å prosessere. I sitt hode må den norske leseren ofte gjøre slike attributter om til relativsetninger ('d) (vgl. *Wege15*). Slike omformninger kan også være nyttige som bevisste leseforberedende øvelser.

(1') c für die Inhaber von Hochschulzeugnissen und sonstigen in einem anderen Mitgliedstaat der Gemeinschaft erworbenen beruflichen Befähigungsnachweisen
'for innehaverne av høyskoleeksamensbevis og andre i en annen medlemsstat av fellesmarkedet/ i en annen av fellesmarkedets medlemsstater erhvervede yrkesrelevante kvalifikasjonsbeviser'
d ... og andre yrkesrelevante kvalifikasjonsbeviser som er erhvervet i en annen medlemsstat

5. Om setninger

Dette avsnittet er i første rekke ment som en oppsummering der vi samler trådene og trekker noen konsekvenser fra de foregående avsnitt.

5.1 Minimalsetning og supplerede ledd

Vi så i avsnitt 3.3 at det er verbalet som organiserer setningen slik at man kan skjelne mellom setningsledd som “utfyller” verbalets valens – dets krav om en bestemt setningsmodell – på den ene side og ledd som supplerer det som sies med verbal + utfyllinger på den annen side. Andre setningsledd – først og fremst frie adverbialer og partikler – kan kalles **supplerende ledd**, strukturelt sett. (Det betyr imidlertid ikke at de er uvesentlige for innholdet – tvert i mot: slike ledd vil ofte inneholde viktig informasjon.) Når man står overfor en uoversiktlig setning, gjelder det i første rekke å finne frem til verbal + subjekt og (andre) verbalutfyllinger. Etersom verbalutfyllingene selv kan være ganske omfattende substantivfraser, kan oppgaven presiseres ytterligere: det gjelder å finne frem til verbalet og (kjernen i) verbalutfyllingene, inklusive subjektet – selve setningens skjelett. Vi vil kalle dette setningsskjelettet **minimalsetningen**. Minimalsetningen kommer frem når vi markerer verbalet som vist avsnitt 3 (skyggelegging + fet skrift for det finite verbet) og kjernen/kjernefrasen i verbalets utfyllinger med kursiv og fet skrift, som vist nedenfor (smlg. avsnitt 4.1 og avsnitt 1).

(1) *Den **Vertretern** der EG-Länder **raubte** der **Zusammenbruch** der Verhandlungen über einen Waffenstillstand im ehemaligen Jugoslawien endgültig **die Hoffnung** auf eine friedfertige Welt nach dem Ende des Kalten Krieges.*

(2) *KASSE VON FRAU HÜRLAND. MILLIONÄRIN IN DREI JAHREN
[...] Tatsächlich **liegt** dem **Ausschuss** inzwischen **die Kopie** einer Hürland-Rechnung an TRT vom 4. Februar 1993 über 287 500 Mark für “Strukturierung des Leuna-Raffinerieprojekts gemäß Vereinbarung vom 28. Februar 1992” **vor**. Zugleich **weist** **die Schlussnote** einer im Januar 1999 abgeschlossenen Betriebsprüfung des Finanzamtes Wesel im Hause Hürland allein für 1993 **diverse monatliche TRT-Überweisungen** von zusammen 159 091 Mark **auf**.
[...]*

I denne sammenhengen kan **dativledd** utgjøre et spesielt problem. **Dativledd** finner vi ikke bare som verbstyrt objekter svarende til indirekte objekt i norsk ved verb som *überreichen/overrekke* og *erzählen/fortelle* og som eneste kasusobjekt ved noen spesielle såkalte dativverb (*folgen, gefallen*); jf. avsnitt 3.3 ovenfor. I tillegg opptrer dativledd i en rekke sammenhenger der kasus ikke så klart kan sies å være verbstyrt (såkalt **fri dativ**) og der man ikke ville vente et kasusledd sett fra norsk. Det kan f. eks. være en ‘interessentdativ’ (3) eller ‘eiendomsdativ’ (4), eller dativen kan være knyttet til et adjektiv/partisipp (5) (→ *GrammatikunterlagenII, REITEN kap. 9*). I slike tilfeller motsvarer dativleddet ofte et preposisjonsledd – eller eventuelt en helt annen type konstruksjon – på norsk. I eksemplene har vi understreket dativledd med bølgerlinje og akkusativobjekter med stiplede linje.

- (3) a Ich habe der **Chefin** den **Brief** getippt.
a’ Jeg har skrevet brevet for sjefen.
b Den **Fahrgästen** wurde der **Preis** langsam zu hoch.
b’ Prisen ble etterhånden for høy for passasjerene.
- (4) a Sie legte dem **Besucher** auf die **Schulter**.
a’ Hun la hånden på skulderen til den besøkende. / Hun la hånden på den besøkendes skulder.
b Den **Zuhörern** waren inzwischen die **Augen** zugefallen.

- b' Tilhørerenes øyne var imidlertid fallet i.
 - c Musst du dir denn unbedingt die Lippen so stark schminken?
 - c' Må du nødvendigvis sminke dine lepper så sterkt?
- (6) a Dieses Verhalten ist den Schimpanzen angeboren.
b Elfriede Jellinek ist der Erfolg ebenso vertraut wie die Ablehnung.

5.2 Om “Satzklammer” og “Ausklammerung”

I avsnitt 3.3 så vi at det finite verbet i **V2/V1-setninger** (hovedsetninger) sammen med de infinite delene av et komplekst verbal danner en slags ramme omkring de øvrige setningsledd, unntatt det leddet som står i forfeltet i V2-setninger (1). Denne rammen kalles i tyske grammatikker ofte (die) *Satzklammer* (setningsramme) eller *Verbalklammer*. Vi så også at finitt hovedverb + løs forstavelse (“Verbzusatz”) eller predikativt adjektiv har samme “klammereffekt” (2), (3).

- (1) a Manche Autoren | haben schon früh den Durchbruch geschafft.
b Über schwierige Passagen | wird Ihnen Ihr Sprachlehrer schon hinweghelfen.
c Allerdings | können Sie das Buch nicht in einem Zug von vorne bis hinten durchlesen.
d. Lassen Sie mich Ihnen helfen!
e. Das | ist nicht mehr zu übersehen.
f. Die Verkäuferin | scheint dich sehr gut zu kennen.
- (2) a Der Plot | wurde uns erst allmählich klar.
- (3) a Denn beim Lesen | lernt man nie aus.
b Die Mitglieder des Ausschusses | warfen dem Vorsitzenden große Versäumnisse vor.

I **Vslutt-setninger** (bisetninger) står hele verbalet samlet i slutfeltet. Begynnelsen på bisetninger markeres av et spesielt innledningsord – underordnende konjunksjoner, relativpronomen, spørrepronomen eller tilsvarende adverbier (→ *REITEN kap. 6, kap. 17*) – som normalt vil følge etter komma, eller stort skilletegn dersom bisetningen står først i helsetningen. På denne måten får vi også i slike setninger en ramme omkring resten av setningsleddene (4).

- (4) a (... Anlass zur Befürchtung) , dass nunmehr umfangreiche Wanderbewegungen aus anderen Mitgliedstaaten zu erwarten sind.
b (Die Mehrzahl der Arbeitnehmer konnten sich bisher in einem anderen EG-Mitgliedstaat niederlassen) , sofern ihnen – zumindest für gewisse Zeit – ein Arbeitsplatz zur Verfügung stand.
c (Sie lernen Verfahren) , die Ihnen sicher das Lesen erleichtern.

Det infinite verbalet står også til slutt i såkalte **infinitivsetninger** (→ *Wege10*) – igjen annerledes enn i norsk (5), (6). Infinitivsetninger inneholder ikke noe finite verb og kan derfor heller ikke ha noe subjekt, men ligner ellers på en vanlig (Vslutt-)setning. De er vanligvis også avgrenset med komma som “riktige” bisetninger. Men ifølge ny rettskrivning er dette ikke lenger nødvendig i ethvert tilfelle. Infinitivsetninger med funksjon som adverbial kan være innledet av *um*, *ohne* eller eventuelt *statt* (5). Vanligvis har de imidlertid ikke noe spesielt innledningsord (6). Komma blir derfor et ekstra viktig signal. Og der det mangler

komma, kan den norske leseren lett komme på galt spor fordi infinitiven ikke står i begynnelsen av infinitivsetningen, som på norsk, men til slutt.

- (5) (Die Stadtverwaltung hat nichts getan) , um den Jugendlichen zu helfen.
(Byforvaltningen har ikke gjort noe) for å hjelpe ungdommene.
- (6) (Die Stadtverwaltung hat nie versucht) , den Jugendlichen zu helfen.
(Byforvaltningen har aldri forsøkt) å hjelpe ungdommene.

Det at infinitive verb generelt – og finite verb i bisetninger – står etter alle andre ledd er svært karakteristisk for tysk sammenlignet med norsk (og mange andre språk) der objekter alltid følger etter hovedverbet uansett om dette er finitt eller infinitt. Det samme gjelder de fleste adverbialer. Jf. f.eks. (1’c), (4’b, c) Forskjellen mellom de to språk beskrives med uttrykkene **OV-språk** (tysk) vs. **VO-språk** (norsk).

- (1’) c Allerdings | **können** Sie das Buch nicht in einem Zug von vorne bis hinten **durchlesen**.
Imidlertid | **kan** De ikke **lese** boken i et strekk fra start til slutt.
- (4’) b ... **sofern** ihnen – zumindest für gewisse Zeit – ein Arbeitsplatz zur Verfügung **stand**.
... **såfremt** en arbeidsplass **stod** til rådighet for dem – i det minste en viss tid.
c (... Verfahren), die Ihnen sicher das Lesen **erleichtern**.
(... fremgangsmåter) **som** sikkert **letter** lesningen for Dem.

OV-egenskapen ved tysk fører til at den utrente norske tyskleseren gjerne gjør “hopp” under lesningen: han/hun registrerer f.eks. et finitt hjelpeverb e.l. eller komma + typisk innledningsord til en bisetning og “hopper” så til slutten av setningen for å samle (resten av) verbalet opp innen han/hun så går tilbake og leser resten av setningen fra venstre mot høyre. En slik “hoppende” lesning kan være nyttig som systematisk leseforberedende øvelse – og som bevisst analyse eller kontroll der man står overfor svært uoverskuelige setninger. Men “hoppene” reduserer lesetempoet. For å kunne lese tysk som en morsmålsleser, må man klare seg uten hopp – unntatt som nødløsning, i særlig vanskelige tilfeller. Dette kommer vi tilbake til i *LeseTysk4*.

Både i V2/V1- og i Vslutt-setninger kan det skje at slutfeltet etterfølges av et ledd etter som man egentlig snarere ville ventet til venstre for det. Det dreier seg oftest om preposisjonsledd. Et slikt ledd sies å være **etterstilt** (“ausgeklammert”, → *Wege6*).jf. (7), (8). Det er normalt ikke noe komma mellom slutfelt og etterstilt ledd. Sett med norske øyne står etterstilte ledd der man ville vente det – nemlig til høyre for verbalet. Noen leddtyper er vanligvis etterstilte, også på tysk (→ *Wege6*). – I eksemplene har vi kursivert det leddet som er etterstilt, og vist at det også kunne stått inne i setningsrammen.

- (7) a Die Stadtverwaltung | **hat** rund 350.000 Mark **ausgegeben** für den Ausbau des Jugendzentrums.
a’ Bystyret | **har gitt ut/bevilget** ca 350.000 mark for utbyggingen av ungdomssenteret.
c Die Stadtverwaltung | **hat** für den Ausbau des Jugendzentrums rund 350.000 Mark **ausgegeben**.
- (8) a (Es wird behauptet,) **dass** die Stadtverwaltung rund 350.000 Mark **ausgegeben hat** für den Ausbau des Jugendzentrums.
a’ (Det påstås) **at** bystyret **har gitt ut/bevilget** ca 350.000 mark for utbyggingen av ungdomssenteret.

- c (Es wurde behauptet,) dass die Stadtverwaltung rund 350.000 Mark für den Ausbau des Jugendzentrums ausgegeben hat.

5.3 Om setningsleddenes plassering

Ser vi bort fra etterstilte ledd (se avsnittet ovenfor) og setningens verbal, fordeler setningsleddene i en tysk setning seg mellom forfeltet – som bare forekommer i V2-setninger og som bare kan inneholde et ledd – og det som vanligvis kalles midtfeltet (se nedenfor).

Forfeltet brukes på lignende måte i tysk (→ *Wege5.3*) og norsk. Men subjektet er ikke fullt så ofte plassert i forfeltet. **På hvilket språk?** Og det er særlig verd å merke seg at kasusledd – spesielt personbetegnelser i dativ – ikke helt sjelden står i forfeltet.

- (1) a Den Fahrgästen wurde der Preis langsam zu hoch.
b Dem kurzen Ruhm folgte der lange Sturz in die Drogen.

Midtfeltet omfatter resten av setningsleddene, dvs. alt som står mellom det finite verbet og andre deler av verbalet (dersom verbalet er kompleks) i V2/V1-setninger, og alt som befinner seg mellom bisetningsinnleder og det sluttstilte verbalet. (Vær oppmerksom på at Heringer bruker uttrykket *Mittelfeld* i litt videre betydning i *Wege4*, *Wege6*; det inkluderer det vi har kalt slutfeltet). Det kan bli ganske mye, som vi ser både i (2) og i innledningen til Kafkas fortelling *Auf der Galerie* (3), som er sitert i *Wege8*.

- (2) a Vorher | **hatten** die Gäste aus der EU nach einer Rede des Botschafters der Bundesrepublik im Osloer Rathaus dem norwegischen Preisträger ein schönes Geschenk überreicht.
(3) **Wenn** irgendeine hinfällige, lungensüchtige Kunstreiterin in der Manege auf schwankendem Pferd vor einem unermüdlichen Publikum vom Peitschen schwingenden erbarmungslosen Chef monatelang ohne Unterbrechung im Kreise rundum getrieben **würde**, ...

En lignende opphopning av ledd til venstre for hoved verbet er ikke mulig på norsk. Her følger verbuttfyllinger og de fleste supplerende ledd etter verbalet (norsk som VO-språk); jf. ovenfor (avsn. 5.2). Denne opphopningen kan i seg selv være et problem for den norske leseren. I tillegg er det viktig å være oppmerksom på følgende forskjeller mellom norsk og tysk når det gjelder setningsleddenes innbyrdes rekkefølge etter finitt verb/bisetningsinnleder:

Subjektet har i tysk enn friere plassering enn i norsk. I praksis finner man det riktignok oftest på tilsvarende plass som i norsk (4), men i tysk kan subjektet (kursivert) også stå lengre tilbake i setningen på en måte som ville være umulig eller svært uvanlig på norsk. Særlig må man merke seg at subjektet kan følge etter objekt(er) inne i midtfeltet (5) – noe tilsvarende er utelukket på norsk. Men subjektet kan også følge etter supplerende ledd, som i (6).

- (4) a *Ihr siebenter Roman* | **hat** der Schriftstellerin den größten Erfolg eingetragen.
Den (ordrett: Hennes) sjuende roman ga forfatterinden størst suksess.
c **Dass** *ihr siebenter Roman* der Schriftstellerin den größten Erfolg eingetragen **hat**, ...
(5) a Den größten Erfolg | **hat** der Schriftstellerin *ihr siebenter Roman* eingetragen.
b Mit steigender Kraftwerkgröße | **werden** dem Bedienungspersonal *immer größere volkswirtschaftliche Werte anvertraut*

- (6) a Ihren 100. Geburtstag | **haben** in diesem Jahr erstaunlich viele Patienten gefeiert.
b (Cleverer Besucher steigen in den 100er-Bus,) in dem zwischen den Stationen Bahnhof-Zoo und Michelangelostraße stolze Hauptstädter staunenden Westdeutschen das neue Berlin **erklären**.

Det er særlig dativobjekter som har en tendens til å opptre foran subjektet – enten i forfeltet av V2-setninger eller som første kasusledd i midtfeltet. Dette vil man ikke minst støte på i passivsetninger med hovedverb som tar dativ- og akkusativobjekt i aktiv, som i (5a).

Subjektet er en sentral del av setningen (→ *Wege5*). Får man ikke fatt på hva som er subjekt, vil tolkningen av setningen avspores helt. På grunn av subjektets frie stilling må man se på kasus og samsvar med det finitte verbet for å identifisere det – eller kontrollere at det man tror er subjektet faktisk også er det.

Når en tysk setning inneholder **to objekter**, dativobjekt og akkusativobjekt, og begge står i midtfeltet, går dativobjektet – som indirekte objekt i norsk – normalt forut for akkusativobjektet (det direkte objekt); jf. (7a). Men kasusobjektene kan også ha byttet plass i forhold til hverandre (7b) – noe som ikke er mulig i norsk der ‘mottagerrollen’ må uttrykkes med preposisjon for å bli plassert etter saksobjektet (7b’).

- (7) a Die Amerikaner | überließen den Russen unter anderem Thüringen.
a’ Amerikanerne | overlot russerne Thüringen.
c Die Amerikaner | überließen Thüringen den Russen.
c’ Amerikanerne | overlot Thüringen til russerne.

Det vil si at ordstilling ikke er noe helt sikkert signal for å skjelne mellom indirekte objekt (dativobjekt) og direkte objekt (akkusativobjekt) i tysk. Også her må man bruke kasusidentifikasjon for å kontrollere at den tolkning man er kommet frem til på grunnlag av ordstillingen, stemmer med terrenget.

Supplerende setningsledd (frie adverbialer) følger gjennomgående etter hoved verbet i norsk. Det er stort sett bare negasjon og andre adverbier som modifierer hele setningens innhold man vil finne før det infinitte hoved verbet (i hovedsetninger) eller hele verbalet (i bisetninger). I tyske setninger kommer derimot alle supplerende ledd foran et sluttstilt hovedverb. Unntak finnes bare i forbindelse med “Ausklammerung” (se avsn. 5.2).

Når det gjelder den innbyrdes rekkefølge av supplerende ledd, er denne i høy grad styrt av betydningsmessige forhold. Samtidig er den til dels speilvendt i de to språk – noe som utvilsomt har sammenheng med den grunnleggende forskjellen i verbenes plassering (VO- vs. OV-språk): I midtfeltet av en tysk setning må man være forberedt på å støte på frie adverbialer i en rekkefølge som er omvendt av den man ville vente etter hoved verbet i en norsk setning (8).

- (8) a Sie **hat** angeblich mit einem Fulbright-Stipendium zwei Jahre in Wien **studiert**.
b Hun **har** angivelig studert i Wien i to år med et Fulbright-stipendium.

5.4 Setning som del av en annen setning

Som kjent brukes Vslutt-setninger (bisetninger) sjelden som selvstendige setninger. Vanligvis inngår Vslutt-setninger i en mer kompleks setning der de har funksjon som setningsledd – subjekt (1/2a), objekt (1/2b), adverbial (1/2c), (3) – eller attributt til et setningsledd (4) (→ *Wege8, GrammatikunterlagenII*).

- (1) a Im "Focus" **steht** , *dass in Deutschland die Geschlechtsbestimmung nur bei Verdacht auf Krankheiten angewandt wird.*
b Jeder **hat** *gewusst* , *dass in Deutschland die Geschlechtsbestimmung nur bei Verdacht auf Krankheiten angewandt wird.*
c **Lesen** Sie schwierige Textstellen **wieder** , *nachdem Sie mehr Kontext kennen.*

Vi kaller helheten – det som står mellom store skilletegn – **helsetning**. Vslutt-setningen (bisetningen) kalles **leddsetning** eller **attributtsetning** alt etter hvilken syntaktisk funksjon den har i helsetningen. Det som er tilbake når vi ser bort fra bisetningen, kalles vanligvis **hovedsetningen** i helsetningen. Men hovedsetningen i en helsetning vil isolert sett være en ufullstendig setning dersom leddsetningen tjener som subjekt eller objekt, jf. *Im "Focus steht"* i (1a) og *Jeder weiß* i (1b).

Det er ingen prinsipielle forskjeller mellom tysk og norsk når det gjelder bisetningers funksjonsmuligheter og deres plassering i forhold til hovedsetningen / i helsetningen. Men annerledes enn i norsk, avgrenses bisetninger konsekvent med komma i tysk – enten det dreier seg om en etterstilt leddsetning som i (1), leddsetning på førsteplass i V2-helsetning (dvs. i forfeltet) som i (2), adverbiell leddsetning som "avbryter" sin hovedsetning, dvs. leddsetning i midtfeltet av den tyske setningen som i (3), eller attributtsetning (relativsetning) som i (4). – I eksemplene har vi satt Vslutt-setningene i kursiv og understreket det leddet som relativsetningen er attributt til (→ *GrammatikunterlagenIV, REITEN kap. 6, kap. 17* om relativsetninger).

- (2) a *Dass in Deutschland die Geschlechtsbestimmung nur bei Verdacht auf Krankheiten angewandt wird* , | **steht** nur im "Focus".
b *Dass in Deutschland die Geschlechtsbestimmung nur bei Verdacht auf Krankheiten angewandt wird* , | **hat** jeder *gewusst*.
c *Nachdem Sie mehr Kontext kennen* , | **lesen** Sie die schwierige Textstelle **wieder**.

- (3) Der gute Leser | **wird** , *wenn es anders kommt*, seine Erwartung **revidieren**.

- (4) a Sie | **sollten** das Buch als ein Übungsbuch nehmen, *mit dem Sie grammatische Schwierigkeiten umgehen lernen*.
b Das Buch, *das Sie jetzt in der Hand halten*, | **ist** kein Kochbuch.
c Sie | **sollten** sich die Muster , *nach denen Sie schwierige Konstruktionen auflösen können*, gut merken.

Adverbielle bisetninger i midtfeltet, som i (3), forekommer oftere på tysk enn tilsvarende plasserte leddsetninger på norsk. Relativsetninger er dessuten oftere skilt fra det ledd de bestemmer, dvs. etterstilt slik som i (4a) enn tilfelle er i norsk. Samsvar i genus og numerus mellom relativpronomen og det overordnede leddet er derfor viktig for å identifisere dette.

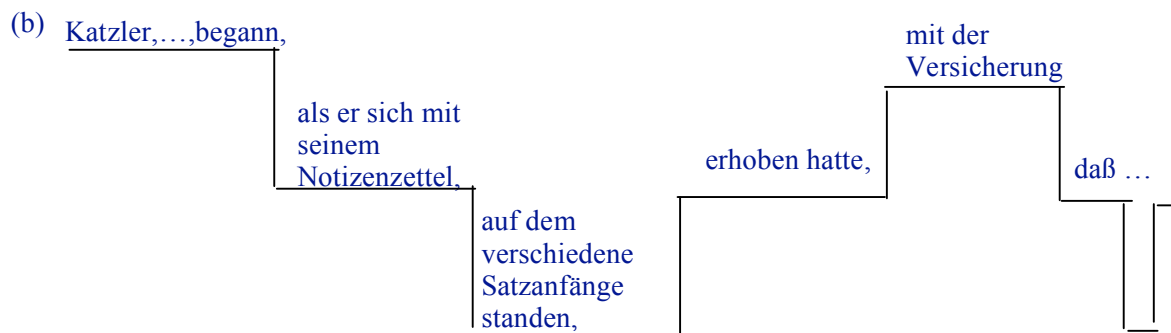
Generelt kan det være et problem for norske lesere at tysk i høyere grad enn norsk tillater kompliserte helsetninger med flere bisetninger og flere underordningstrinn. Spesielt kan det virke forstyrrende når en V2-helsetning innledes med en bisetning (eller infinitivsetning) som

selv inneholder eller etterfølges av en bisetning, eller når bisetninger er innføyret i hverandre som i en kinesisk eske eller russisk dukke (5), (6). For å skaffe seg overblikk kan det i slike tilfeller være nyttig å gjøre seg strukturen i helsetningen klar ved hjelp av bisetningstrapper e.l., som vist nedenfor i eksempel (6) (→ *Wege11*). Her har verbal-/setningsramme og komma en viktig funksjon som avgrensningssignal. Man må også huske på at det til hver delsetning – bortsett fra infinitivsetninger (se avsn. 5.2 ovenfor) – hører et finitt verb og vanligvis også et subjekt som må vise grammatisk samsvar med det finite verbet.

(5) Wenn der Text als die Äußerungsform, mit der sich Kommunikation vollzieht, in den Vordergrund tritt, wird auch sein Stil wichtig, von dem nun gilt, dass er nicht – wie traditionell üblich – als Sammlung vereinzelter Phänomene (Stilfiguren z. B.) oder als Stilgrammatik (stilistische Markiertheit von Wörtern im Wörterbuch z. B.) sondern als Erscheinung zu betrachten ist, die erst in der Ganzheit des Textes steht und somit Eigenschaft des Textes ist. (Fra Ulla Fix et al., Textlinguistik und Stilistik für Einsteiger, Frankfurt a.M. 2001)

(6) Katzler, ein entschiedener Nichtredner, begann, als er sich mit seinem Notizzettel, auf dem verschiedene Satzanfänge standen, erhobene hatte, mit der Versicherung, daß er den so zahlreichen Anwesenden, unter denen vielleicht auch einige Andersdenkende seien, für ihr Erscheinen danke. (Fra Theodor Fontane, Der Stechlin. 1899)

(a) Katzler, ein entschiedener Nichtredner, | begann ,
als er sich mit seinem Notizzettel ,
auf dem verschiedene Satzanfänge standen ,
erhobene hatte ,
mit der Versicherung ,
daß er den so zahlreichen Anwesenden,
unter denen vielleicht auch einige Andersdenkende seien ,
für ihr Erscheinen danke.

Komplisert (hel)setningsbygning av den art vi har sett på her, er ikke så vanlig i moderne tysk sakprosa som er mer preget av såkalt nominalstil – setninger med mange og komplisert byggede substantivfraser (se avsnitt 4 ovenfor). Men den er ganske utbredt i eldre tysk prosa, både sakprosa og skjønnlitteratur, og forekommer også i nyere tysk skjønnlitteratur – avhengig av den enkelte forfatter. Og som vist i eksempel (5), kan man også støte på kompliserte helsetninger i moderne sakprosa.

6. Oppsummering

GENERELT – HUSK!

- Ordenes bøyingsformer er viktige struktursignaler i tysk. Sikker identifikasjon av bøyingsformer – spesielt kasusidentifikasjon – er avgjørende for å kontrollere hypoteser om ledds funksjon som bygger på kontekst, betydning og ordstilling. Formidentifikasjon er også viktig som utgangspunkt for forventninger om hva som følger etter / forventet fortsettelse.
- Komma er et viktig struktursignal. Det brukes bl.a. – annerledes enn i norsk – til å avgrense bisetninger.

VERBALET – HUSK!

- Det finite verbets personendelse gir et viktig signal om subjektet i setningen (samsvar i person og spesielt tall) – kontroller at “pengene passer”!
- Finitt hovedverb på første- eller annenplass i en setning utgjør ikke nødvendigvis hele verbalet – vær forberedt på at det mot slutten av setningen kan komme en forstavelse som hører sammen med hovedverbet.
- Komplekst verbal i slutfeltet er vanligvis bygget opp speilvendt sammenlignet med delene av et komplekst verbal i norsk.
- Verbalet er bestemmende for setningsmønster/-modell – kontroller at det mønsteret du “ser” passer til verbalet.
- Forstavelser til verb er viktige når det gjelder setningsmønstre/-modeller.
- Passivsetninger kan være uten subjekt – men samtidig ha et dativobjekt.

SUBSTANTIVGRUPPER – HUSK!

- Minimale substantivfraser “bindes sammen” av grammatisk samsvar (kasus, numerus, genus) mellom artikkelord, adjektiver og substantivkjerne. Artikkelord gir signal om at det skal komme et substantiv som “passer” til det.
- Kasus viser hva slags funksjon substantivfrasen kan ha.
- Når kasus ikke er styrt av preposisjon, gjelder vanligvis: nominativ → subjekt, akkusativ → akkusativobjekt, → dativ → dativobjekt / fritt dativledd, genitiv → attributt.
- Substantivfrase i genitiv er vanligvis attributt til umiddelbart forutgående substantiver.

SETNINGER – HUSK!

- Det er viktig å identifisere minimalsetningen – verbal, subjekt og (andre) utfyllinger til verbalet.
- Kasusfraser i dativ er “lumske”. Det kan dreie seg et dativledd som ikke er riktig verbstyrt (“fri dativ”) og som ikke har noen direkte parallell i norsk.
- Setningsrammen – finitt (hjelpe)verb + sluttstilt infinitt verbal, predikativt adjektiv eller “løs” forstavelse i V2/V1-setning og bisetningsinnleder + sluttstilt finitt verbal – er et sentralt strukturprinsipp for tyske setninger.
- Rammeprinsippet innebærer at verbutfyllinger gjennomgående står før det verbet de utfyller. Det samme gjelder supplerende ledd.
- Utenfor rammer finner en bare et forfeltledd i V2-setninger og eventuell “Ausklammerung”.
- Det er gjennomgående god overensstemmelse mellom tysk og norsk når det gjelder den innbyrdes rekkefølgen av verbets utfyllinger (inkl. subjekt) og rollefordelingen mellom dem. Men:
- Subjektet kan befinne seg lengre tilbake i setningen enn man ville vente ut fra norsk, og bl.a. følge etter kasusobjekt(er).
- Dativobjekter kan følge etter akkusativobjekter.
- Supplerende adverbialledd som befinner seg innenfor verb-/setningsrammen, vil ofte komme i speilvendt rekkefølge sammenlignet med norsk.
- Bruk setningsrammen og komma som signaler når det gjelder å skaffe oversikt over kompliserte helsetninger.

LeseTysk – Om å lese tysk

4: OM Å LESE SETNINGER

1. Innledning

Det er avgjørende for vellykket lesning å stille opp forventninger til teksten på de forskjellige plan. Den enkelte setning står i en kontekst og skal betydningsmessig innpasses i konteksten. Forventningene på dette nivået er dels av ikke-språklig karakter, dels språklig betinget (→ *LeseTysk1 avsn. 3.2.3*). Dette kommer vi tilbake til i *LeseTysk5*. I samspill med vår forventning om innholdet vil vi under leseprosessen også på et rent språklig grunnlag hele tiden forsøke å danne oss en oppfatning av hvordan setningen er grammatisk bygget opp. Kontekstuelst styrt lesning kan lett bli gjetting på løst grunnlag. Derfor er det viktig at vi hele tiden har et bilde av setningens struktur på et språklig grunnlag. Dels er dette ledd i vår innsats for å åpne setningens betydning, dels fungerer det som en kontrollinstans som aksepterer, reviderer og forkaster våre hypoteser og forventninger.

Setninger leses fra venstre mot høyre. De forventningene leseren oppstiller på et gitt punkt under lesningen vil være betinget av hva han/hun har støtt på så langt – og med hvilken grad av sikkerhet dette sier noe om hva som kan tenkes å følge etter. Og det siste avhenger igjen av hvordan setninger vanligvis er bygget opp i det aktuelle språket. Vi må derfor anta at den gode morsmålsleseren har lagt seg til en **leseteknikk** – en måte å prosessere setningen og danne seg forventninger på – en måte som er tilpasset setningsstrukturen i morsmålet. Og for å bli en god fremmedspråksleser, må man trene opp en leseteknikk som er tilpasset fremmedspråket.

I *LeseTysk3* har vi listet opp en rekke grammatiske forskjeller mellom tysk og norsk. I dette kapitlet skal vi se på hvilke lesetekniske konsekvenser disse forskjellene har for hhv. norske og tyske morsmålslesere. På hvilke punkter må norske tysklesere legge sin teknikk om for kunne lese tysk som en tysker?

Den tyske setningsrammen (→ *LeseTysk3 avsn. 5.2*) synes umiddelbart å tale for at tyskleseren må venne seg til å 'gjøre hopp' når vedkommende leser den enkelte setning: Når den lesende registrerer et finitt hjelpeverb e.l. på annen- eller første plass i en setning – eller en bisetningsinnleder – 'hopper' han/hun til slutten for å få med seg (resten av) verbalet. Deretter går leseren tilbake til der han/hun 'hoppet' fra (regresjon) og leser videre fra venstre mot høyre (→ *Wege6, Wege7*). En slik 'hoppeteknikk' er utvilsomt nyttig for den som ikke er vant med å lese tysk eller når man står overfor spesielt uoverskuelige setninger. Men hopp og regresjon sinker lesetempoet i forhold til den fortløpende lesning fra venstre mot høyre. Vi må anta at den effektive tyske morsmålsleseren har utviklet en annen teknikk for å takle 'problemet' med setningsrammen – en teknikk basert på at forventninger om verbalet bygges opp under lesningen fra venstre mot høyre. Det er en slik teknikk den norske tyskleseren må trene opp som noe nytt. Generelt må han/hun innstille seg på en mer fleksibel leseteknikk enn det som kreves i norsk der leseren stort sett kan regne med å få setningens byggeklosser servert i en ganske fast rekkefølge (se avsn. 2.1 nedenfor).

2. Språktilpasset leseteknikk på setningsnivå

2.1 Norsk – verbalbasert leseteknikk

Når det gjelder norsk, har vi sett at subjektet står tett før eller tett etter det finitte verbet / verbalet. Det betyr at leseren normalt vil ha både subjektet og hele verbalet 'på plass' svært raskt og på det grunnlag vil kunne oppstille ganske sikre hypoteser om hva som kan følge etter av verbstyrte og supplerende ledd. Verbets (øvrig) utfyllinger står direkte etter verbalet (norsk som VO-språk). Minimalsetningen (→ *LeseTysk3, avsn. 5.1*) vil derfor være identifisert i sin helhet innen leseren kommer til (tyngre) supplerende ledd som jo gjennomgående er plassert sist i setningen. Det gjelder uansett om man har å gjøre med en hoved- eller en bisetning; jf. (1) der minimalsetningen er markert med fet skrift og verbalet er skyggelagt.

Minimalsetning	
Subjekt + Verbal	Verbutfyllinger Supplerende ledd
(1) a Ambassadøren vil likevel overrekke jubilanten en gave under en høytidelighet i ambassaden i morgen.	
b Likevel vil ambassadøren overrekke jubilanten en gave under en høytidelighet i ambassaden i morgen.	
c (at) ambassadøren likevel vil overrekke jubilanten en gave under en høytidelighet i ambassaden i morgen	

Dette vil si at norske morsmålslesere vil oppøve en **VO-tilpasset** leseteknikk basert på følgende prinsipper:

- Verbalet og subjektet vil normalt være identifisert før man støter på andre verbutfyllinger, både når det gjelder form og innhold.
- Minimalsetningen vil normalt være prosessert i sin helhet før man kommer til tyngre supplerende ledd.

Vi kan kalle en slik leseteknikk verbalbasert – mer presist: subjekt-verbal-basert – siden (subjektet og) verbalet er kjent på et tidlig punkt i lesningen og styrer forventningene til resten av setningen.

2.2 Tysk – variert leseteknikk

I relasjon til tysk er den verbalbaserte leseteknikk ikke generelt brukbar. Her fører hovedverbets skiftende plassering i setningen til forskjellige problemstillinger når vi skal 'gjette på' setningens struktur.

2.2.1 Verbalbasert prosessering

Den verbalbaserte teknikken er velegnet når **finitt hovedverb** står **på annen- eller første plass** i setningen. Dette er tilfelle i fremsettende setninger og ja/nei-spørsmål når verbalet er presens eller preteritum aktiv.

- (1) a In kurzer Zeit **gab** der neue Redakteur der Redaktion viele Impulse.
b **Gab** der neue Redakteur der Redaktion wichtige Impulse?

I (1) står hovedverbet i V2- og V1- posisjon, og vi vet – eller slutter på grunnlag av verbets konstruksjonsmønster på norsk ('gi + en noe') – at *geben* er treverdig, altså venter vi en setningsstruktur av følgende type: V + SN + OD ('mottager') + OA ('ting'). Her kan den norske tyskleseren altså benytte den verbalbaserte leseteknikken han/hun er vant til fra morsmålet. Vi kan stille det opp slik:

- *In kurzer Zeit*: preposisjonsledd; tidsadverbial
 - *gab*: finitt hovedverb; 3. sg.; (forventet) mønster SN ('agens') + OD ('mottager') + OA ('ting')
 - *der neue Redakteur*: m:N sg.; passer som subjekt
 - *der Redaktion*: f:D/G sg.; passer som OD ('mottaker')
 - *neue Impulse*: N/A pl.; passer som OA.
- Forventet struktur og betydning bekreftet.

Kommentar: Kasusfrasen *der Redaktion* kunne også ha passet som etterstilt attributt til *Redakteur* ('redaksjones ny redaktør'), men da hadde setningen manglet forventet OD ('mottager').

Når det finite hovedverbet i V2/V1-posisjon er et simpleksverb (→ *LeseTysk2 avsn. 5.1.3*), kan slutfeltet imidlertid inneholde en løs forstavelse ("Verbzusatz") som har betydning for forståelsen. I slike tilfeller vil leseren kanskje danne seg gale forventninger på grunnlag av det finite hovedverbet, som han/hun så må modifisere under lesningen. Den verbalbaserte teknikken må m.a.o. benyttes med en viss forsiktighet.

- (2) Die Angestellten **trauen** dem Direktor alles **zu**.

- *Die Angestellten*: N/A pl.; forventet subjekt
 - *trauen*: finitt hovedverb, 1./3. pl., med forventet betydning 'ha tillit til' og konstruksjonsmønster: SN ('person') + OD ('person')
 - *dem Direktor*: D sg.; passer som OD
 - *alles*: N/A sg.; kan være OA; passer ikke til forventet mønster og verbbetydning → forventning revideres
 - *zu*: løs forstavelse.
- Verbal *zutrauen* 'tiltro en noe' med mønster: SN ('person') + OD ('person') + OA ('abstrakt')

2.2.2 Mønsterbasert prosessering

I svært mange skrevne tekster – særlig sakprosatetekster – vil setninger med finitt hovedverb i V2/V1-posisjon bare utgjøre en mindre andel av det samlede antall setninger, inkl. bisetninger. I de fleste tilfeller vil **hovedverbet** stå i **sluttstilling** slik at leseren presenteres for subjektet og andre verbalutfyllinger før han/hun kommer til hovedverbet. Det vil si at leseren må 'gjette seg til' verb(al)type på grunnlag av de ikke-verbale setningsleddene han/hun registrerer underveis. En slik **OV-tilpasset** leseteknikk vil vi kalle mønsterbasert: Leseren bruker det setningsmønster (→ *Lesetysk3 avsn. 3.3*) han/hun prosesserer under lesningen fra venstre mot høyre til å stille opp forventninger til hovedverbet eller verbalet, som kommer til slutt i setningen (vi har skyggelagt verbalet og markert hovedverbet med fet skrift).

- (3) a Der neue Redakteur **wird** der Redaktion in kurzer Zeit viele Impulse **geben**.
- (4) a (Man hatte erwartet,) dass der neue Redakteur in kurzer Zeit der Redaktion viele Impulse **geben** würde.
b Obwohl die Angestellten dem Direktor aus guten Gründen vieles **zutrauen**, ...

I (3), som er en V2-setning, finner vi på annenplass et finitt hjelpeverb som passer til det vi antar er subjekt (samsvar i tall) og som skaper forventninger om hvilken sammensatt verbalform det kan dreie seg om:

- *Der neue Redakteur*: m:N sg.; antatt subjekt
 - *wird*: Vf; 3. sg.; sannsynligvis hjelpeverb – passiv- eller futurhjelpeverb
 - *der Redaktion*: f:D/G; sannsynligvis OD; sannsynlig fortsettelse: OA + verb av 'geben'- eller 'vise'-typen i aktiv
 - *in kurzer Zeit*: preposisjonsledd; tidsadverbial; passer til fremtidsform av verbet
 - *neue Impulse*: N/A pl.; passer som OA ('ting')
 - *geben*: hovedverb i infinitiv; passer til *wird* som futurhjelpeverb; passer til registrerte utfyllinger.
- Forventet verbaltype og betydning bekreftet.

I (4) har leseren utelukkende ikke-verbale ledd å holde seg til før han/hun kommer til det sluttstilte verbalet, som består av finitt (kondisjonalt) hjelpeverb og infinitiv hovedverb i (4a), men bare av finitt hovedverb i (4b):

- *Obwohl*: innledningsord i bisetning
 - *die Angestellten*: N/A pl.; forventet subjekt
 - *dem Direktor*: D sg.; sannsynligvis OD; sannsynlig fortsettelse: OA og V med konstruksjonsmønster SN + OD ('person') + OA
 - *aus guten Gründen*: preposisjonsfrase; fritt adverbial
 - *vieles*: N/A sg.; passer som abstrakt OA
 - *zutrauen*: V med ventet konstruksjonsmønster og passende betydning ('tiltro en noe'); 1./3. pl.;
- Bekrefter analyse/tolkning.

Vi ser at den norske tyskleser ikke kan holde seg til den verbalbaserte leseteknikken han/hun er fortrolig med fra norsk. Den tysklevende nordmann må innstille seg på – og trene seg i – å registrere verbutfyllinger uten å ha fått verbalet eller hovedverbet. På et slikt grunnlag må han/hun danne seg forventninger om hva som kan komme etter – hva slags verbal som vil passe til de registrerte utfyllingene når det gjelder konstruksjonsmønster og innhold; jf. (3),

(4). Det er denne mønsterbaserte leseteknikken som er den grunnleggende i tysk. Den ‘norske’ verbalbaserte teknikken er reservert for V2/V1-setninger med hovedverb i presens eller preteritum; jf. (1). Og den kan ikke anvendes med samme trygghet som i norsk ettersom setningen selv i slike tilfeller kan ha en utfylt verbalramme; jf. (2). Leseren må m. a. o. prinsipielt være innstilt på å revidere sine verbalbaserte hypoteser underveis, og det på en måte som ikke er aktuell når det gjelder norsk.

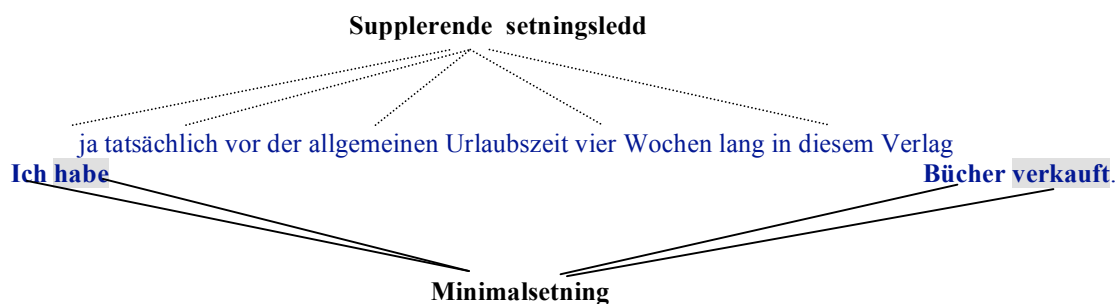
2.2.3 Parallell prosessering av minimalsetning og supplerende ledd

Vi nevnte i avsnitt 2 et annet særtrekk ved den leseteknikken som er tilpasset norsk, i tillegg til at den er verbalbasert: Norskleseren trenger normalt bare i liten grad å forholde seg til supplerende ledd før han/hun har ‘fått samlet’ minimalsetningen, dvs. at han/hun langt på vei kan følge prinsippet ‘første det ene (minimalsetning), så det andre (supplerende adverbialer)’. Forfeltet i V2-setninger kan riktignok være utfylt med et fritt adverbial som knytter an til konteksten eller setter en ‘ramme’ for det saksforhold som beskrives i setningen. Men dersom setningen inneholder flere adverbialledd, vil resten vanligvis komme til slutt – spesielt når det dreier seg om preposisjons- eller kasusledd; jf. (5) og eksemplet i avsnitt 2; minimalsetningen er markert med fet skrift.

(5) I virkeligheten **har jeg jo solgt bøker** i dette forlaget i fire uker før ferien.

Prinsippet ‘først det ene, så det annet’ er ikke brukbart når det gjelder tysk, der frie adverbialer hopper seg opp i midtfeltet før eller mellom verbutfyllinger – stort sett uavhengig av hvor hovedverbet selv befinner seg; jf. (6).

(6) a **Ich habe** ja tatsächlich vor der allgemeinen Urlaubszeit vier Wochen lang in diesem Verlag **Bücher verkauft**.
b Seit vier Wochen **verkaufe ich** ja tatsächlich in diesem Verlag mit großer Unlust **schlechte Bücher**.

Den norske tyskleser må venne seg til å registrere og huske supplerende ledd mens han/hun er i gang med å samle minimalsetningen. Dette er ikke noe større problem når de supplerende leddene er så enkle som i (6). Det vil i det store og hele dreie seg om preposisjonsledd med et gjennomskuelig adverbialt innhold, og parallelliteten til norsk er stor. Men når de enkelte nominale eller preposisjonale setningsledd er utvidet med attributter (→ *LeseTysk3 avsn. 4*), kan en utrenet norsk leser lett miste oversikten – ikke minst når verbalet heller ikke er registrert ennå. Her vil vi bare slå fast at den effektive tyskleser ikke kan følge prinsippet ‘hver ting til sin tid’, men derimot må innstille seg på å gjøre flere ting samtidig. Den som leser tysk må sjonglere med flere baller på én gang der norskleseren vanligvis kan gjøre seg ferdig med en ball ad gangen.

3. Trinn i prosesseringen

Den prosessering som foregår under lesningen er den gode morsmålsleser stort sett ubevisst. For fremmedspråksleseren er leseprosessen bevisst inntil han/hun har nådd et nivå som svarer til morsmålsleserens – og den bør helst være metodisk. Vi skal her skissere en lesemodell – en modell av prosesseringen – som er beregnet på lesere med norsk som utgangsspråk. Vi deler prosesseringen inn i fire eller fem lesetrinn. Hvert lesetrinn gis en klar avgrensning, og det gis en oversikt over hvilke ledd vi kan vente å finne innenfor lesetrinnet.

3.1 Lesetrinn I (A og B)

Målet med lesetrinn I er å finne ut om setningen begynner med (i) forfelt, (ii) finitt verb – dvs. om det dreier seg om en V2- eller V1-setning – eller (iii) med innledningsord som er typisk for Vslutt-setninger. Svaret er avgjørende for om leseren må anlegge verbalbasert eller mønsterbasert leseteknikk (se avsnitt 2 ovenfor).

3.1.1 Forfelt i første lesetrinn, etterfulgt av finitt verb

Dersom setningen ikke innledes med finitt verb (se 3.1.2) eller bisetningsinnleder (se 3.1.3), utgjøres første lesetrinn (IA) av setningens forfelt, dvs. at vi har å gjøre med en V2-setning. Forfeltet vil være etterfulgt av et finitt verb, som registreres i lesetrinn IB.

Prosesseringen av **forfeltet – lesetrinn IA** – utløser forventninger om hele setningens struktur og innhold – særlig dersom forfeltet kan være verbstyrt, dvs. del av minimalsetningen (→ *LeseTysk3 avsn. 5*). I forfeltet kan man som oftest vente å finne setningens subjekt (1a) eller et supplerende adverbial (1b). Men preposisjonalfraser som hører til minimalsetningen kan også forekomme (1c) – og oftere enn man ville vente sett fra norsk. Det samme gjelder kasusobjekter og fritt dativledd (2). Kasus gir viktige signaler om hvilken funksjon kasusfrasen kan ha i setningen og hvilket setningsmønster vi kan ha med å gjøre. – Vi markerer den frasen som nettopp leses – forfeltet i dette tilfelle – med fet skrift og den delen av setningen som ennå ikke er lest med svakt trykk.

(1) a Die Vorsitzende ist nach Berlin gereist.
b Gestern reiste die Vorsitzende nach Berlin.
c Nach Berlin reist die Vorsitzende oft.
(2) a Der Biograph kennt Goethes Leben von Tag zu Tag.
b Den Brief hat er noch nicht gelesen/geschrieben/abgeschickt/...
c Dem Biographen ist keine Notiz zu unbedeutend / schenkt man wenig Interesse.

I (2a) utgjøres forfeltet av en substantivfrase i entall hankjønn (m:N), som må være subjekt; i (1a) har vi f:N/A = forventet subjekt. I (2b) inneholder forfeltet akkusativobjektet i setningen, vi forventer derfor at det skal komme et subjekt (SN) og eventuelt et dativobjekt (OD) etter, dvs. at vi har å gjøre med setningsmønster SN + OA eller SN + OD + OA. Betydningsmessig peker *Brief* i retning av et transitivt hovedverb av typen 'skrive', 'sende', 'lese'. I (2c) inneholder forfeltet et dativledd, noe som gir forskjellige syntaktiske muligheter: dativ som 'mottager'-objekt (indirekte objekt) ved siden av akkusativobjekt (direkte objekt), dvs. mønster SN + OD + OA, dativ som eneste objekt (SN + OD) eller fri dativ i forskjellige kombinasjoner (→ *LeseTysk3 avsn. 5.1*)

I V2-setninger med finitt hjelpeverb kan man også finne et **infinitt hovedverb** (perfektum partisipp eller infinitiv) **i forfeltet**. Det er da ‘trukket frem’ fra slutfeltet, der det ‘egentlig’ hører hjemme, til forfeltposisjon for å fremheve innholdet. I slike tilfeller vil leseren altså registrere infinitt hovedverb i lesetrinn IA, etterfulgt av finitt hjelpeverb i lesetrinn IB; jf. (3). Den vanlige ordstillingen er vist i (3’). – Vi skyggelegger verbalet.

- (3) a **Getestet** | **hat** die Firma das neue Modell noch nicht.
b **Testen** | **will** man das neue Modell noch lange nicht.
- (3’) a Die Firma | **hat** das neue Modell noch nicht **getestet**.
b Man | **will** das neue Modell noch lange nicht **testen**.

Infinite hovedverb i forfeltet kan trekke objekter og verbmodifiserende adverbialer med seg som da vil være plassert før hovedverbet (OV-ordstilling!):

- (4) a **Gründlich getestet** | **hat** die Firma das neue Modell noch nicht.
b **Das neue Modell gründlich testen** | **will** die Firma aus verschiedenen Gründen nicht.
c **Das neue Modell einem gründlichen Test unterwerfen** | **will** die Firma noch lange nicht.
- (4’) a Die Firma | **hat** das neue Modell noch nicht gründlich **getestet**.
b Aus verschiedenen Gründen | **will** die Firma das neue Modell nicht gründlich **testen**.
c Die Firma | **will** das neue Modell noch lange nicht einem gründlichen Test **unterwerfen**.

Det betyr at man i første lesetrinn kan finne noe som svarer til siste del av midtfelt + infinitt slutfelt i en V2/V1-setning. Leserens må da anlegge en mønsterbasert (OV-tilpasset) teknikk mens han/hun er i første lesetrinn, som når han/hun står overfor en infinitivsetning (med *zu*) i forfeltet (se avsnitt 4 nedenfor). Forfelter kan fylles på tilsvarende måte i norsk (5), men denne ordstillingen er mer sjelden på dette språket. Og forfeltet er her innledet med det infinite hovedverbet som for det meste er entydig infinitiv eller perfektum partisipp. Slik ser leseren straks hva slags konstruksjon han/hun står overfor, og kan anlegge sin vanlige verbalbaserte leseteknikk. I tysk er setningstypen ikke entydig markert fra starten.

- (5) a **Testet den nye modellen grundig** | **har** firmaet sikkert ikke.
b **Uderkaste den nye modellen en grundig test** | **vil** firmaet av forskjellige grunner ennå ikke.
- (5’) a Firmaet | **har** sikkert ikke **testet** den nye modellen grundig.
b Av forskjellige grunner | **vil** firmaet ennå ikke **underkaste** den nye modellen en grundig test.

Forfeltet etterfølges av et **finitt verb**, som utgjør **lesetrinn IB**. Dreier det seg om et hovedverb (6a), kan man benytte den verbalbaserte leseteknikken i den videre prosesseringen, som i norsk, mens finitt (antatt) hjelpeverb (6b) vil utløse den OV-tilpassede mønsterbaserte teknikken som ikke er i overensstemmelse med norsk.

- (6) a Die Vorsitzende **schickt** dem Direktor eine Mail.
b Die Vorsitzende **hat** dem Direktor eine Mail geschickt.

Tall og person ved det finite verbet må identifiseres fordi dette gir informasjon om subjektet: Endelsen kan bekrefte (6) eller avkrefte (7a) et (antatt) subjekt i forfeltet, og lette eller styre søket etter subjekt i midtfeltet (7), i lesetrinn II.

- (7) a **Drei Tage** **war** sie in der großen Kolonne der Flüchtlinge, die sich von Ost nach West wälzten, mitgeritten.
b **Dem Biographen** **sind** bekanntlich immer alle Informationen über ihren Gegenstand gleich wichtig.

I (7a) er forfelleddet *Drei Tage* (N/A/G pl.) mulig subjekt (dvs. N) eller tidsadverbial (dvs. A). Men entallsformen *war* i lesetrinn IB utelukker den første mulighet. Følgelig tolkes *sie* i neste lesetrinn som subjekt i entall (= ‘hun’). I (7b) forteller *sind* oss at subjektet må være 1. eller 3. person flertall; det passer med *alle Informanten* i midtfeltet.

3.1.2 Finitt verb alene i første lesetrinn

Finitt verb i første lesetrinn viser at vi har å gjøre med en V1-setning. Det finitte verbet bestemmer leseteknikken på tilsvarende måte som i V2-setninger (se ovenfor), men i V1-setninger er det finitte verbet den første informasjon leseren får om setningen, mens han/hun i V2-setninger har kombinasjonen av forfelledd og finitt verb å bygge sine forventninger til resten av setningen på.

- (8) a **Reisen** wir nach Berlin!
b **Ist** der Vorsitzende nach Berlin gereist?
c **Reisen** Sie nach Berlin, sollten Sie unbedingt das Jüdische Museum besuchen.

Person og tall ved det finitte verbet gir viktig informasjon om subjektet, som ennå ikke er prosessert: Det må være 3. pers. entall i (8b) og 1. eller 3. pers. flertall i (8a, c).

V1-setninger er oftest selvstendige spørresetninger (8b) eller oppfordrende setninger (8a). Men det kan også dreie seg om en betingelsessetning innenfor en større, kompleks setning. Den komplekse setningen vil da vanligvis være en V2-setning, som i (8c) (→ *Wege10*).

Man må være oppmerksom på at infinitivformen faller sammen med formen for 1./3. pers. flertall presens ved alle verb unntatt *sein* (jf. *wir/alle reisen – zu reisen*). Ved verb med fast forstavelse – som ikke får prefiks *ge-* i perfektum partisipp – kan det også være sammenfall mellom perfektum partisipp og en finitt form (→ *Wege7.2, GrammatikunterlagenIV avsn. 1*). Opptrer en slik flertydig verbform i første lesetrinn, kan det i prinsippet dreie seg om det finitte verbet i en V1-setning, som i (8), eller et infinitiv verb (infinitiv eller perfektum partisipp) plassert i forfeltet av en V2-setning, som i (9).

- (9) a **Reisen** | kann ich noch lange nicht.
b **Erlebt** | hatten die Reisenden während der Überfahrt erstaunlich wenig.

Infinitiv verb i forfeltet forekommer riktignok forholdsvis sjelden. Men her som ellers når man leser tysk, gjelder følgende motto: Vær beredt!

3.1.3 Bisetningsinnleder i første lesetrinn

Spesielt innledningsord (subjunksjoner, relativpronomen o.l. (→ *Wege10, GrammatikunterlagenII*) i første lesetrinn signaliserer en Vslutt-setning, dvs. at verbalet inklusive finitt verb står i sluttposisjon. Dette innebærer at mønsterbasert leseteknikk må anlegges, avvikende fra norsk.

- (10) a **Weil** er nach Berlin gereist ist.
b **Dass** so viel Gepäck so wenig Platz einnehmen kann!

(11) **Dass** der Gemeinschaftssinn verschwunden ist, | ist jammerschade.

Det er forholdsvis sjelden at Vslutt-setninger fungerer som selvstendige setninger slik som i (10). Vanligvis vil en slik setning være del av en kompleks setning som i (11) der *dass*-setningen er subjekt i helsetningen. Når vi registrerer et innledningsord i første lesetrinn, gir det derfor ikke alene et signal om Vslutt-setning – og mønsterbasert leseteknikk – på ‘lokalt’ plan. Det skaper også en forventning om at Vslutt-setningen selv fyller forfeltet i en V2-setning (se videre avsn. 4).

Noen strukturord har andre mulige funksjoner i tillegg til at de kan være innledningsord i bisetninger. Dette gjelder såkalte *w*-ord (spørreord) som *wer*, *was*, *wann*... og også *der/die/das*, som både kan være artikkel, demonstrativpronomen og relativpronomen, om enn med noe forskjellig fleksjon (→ *GrammatikunterlagenIII*). Når et slikt ord står i spissen av en setning, kan det være som (del av) forfeltledd i en enkel V2-setning (12) eller som innlederord i en bisetning som utgjør (en del av) forfeltleddet i en kompleks V2-setning (13).

- (12) a **Wer** | kommt jeden Tag nach Eisenach? ‘Hvem kommer til Eisenach hver dag?’
b **Wann** | wird das nächste Treffen stattfinden? ‘Når vil neste møte finne sted?’

- (13) a **Wer** an einem Werktagmorgen nach Eisenach kommt, | findet eine stille, beinahe verlassene Stadt vor.
‘Den som kommer til Eisenach en hverdagsmorgen, finner en stille, nesten forlatt by.’
b **Wann** das nächste Treffen stattfinden wird, | ist noch nicht festgelegt.
‘Når neste møte skal finne sted, er ennå ikke fastlagt.’

Slike strukturord har også som bisetningsinnledere en syntaktisk funksjon innenfor setningen – dvs. ‘lokalt’ – som leseren såvidt mulig må fastlegge i første lesetrinn. Kasus (nominativ) ved pronomenet viser at *wer* må være subjekt innenfor Vslutt-setningen i (13a) – som det er i den tilsvarende V2-setningen (12a). Ordklasse (adverb) og betydning (‘hvor/når’) gjør det klart at *wann* fungerer som tidsadverbial i Vslutt-setningen (13b) – som i V2-setningen (12b). I tillegg har Vslutt-setningen selv en bestemt funksjon i den komplekse setningen. Denne funksjonen **fastlegges??** på det ‘globale’ plan, dvs. når leseren går over til å se på bisetningen i dens helhet som ledd i en kompleks setning (→ *GrammatikunterlagenII*). Vi ser da at Vslutt-setningen fungerer som subjekt i helsetningen både i (13a) og (13b) – svar på spørsmålene “Wer findet eine stille ... Stadt vor?” og “Was ist nicht festgelegt?”

3.2 Lesetrinn II: Midtfeltet

Lesetrinn II omfatter midtfeltet, dvs. det som står innenfor den såkalte setningsrammen (→ *LeseTysk3 avsn. 5.2*). Vi markerer som hittil den setningsdelen som leses i det aktuelle trinnet med fet skrift og den uleste delen av setningen med svak skrift. Det som alt er prosessert står med vanlig trykk.

- (1) a Die Vorsitzende hat **dem Direktor eine Mail** geschickt.
b Im Jahr 1999 hat **in der Währungspolitik ein neues Zeitalter** begonnen.
c Hat **1999 in der Währungspolitik ein neues Zeitalter** begonnen?
- (2) Obwohl **1999 in der Währungspolitik ein neues Zeitalter** begonnen hat,

Lesetrinn II er det mest krevende ettersom det kan være pakket svært mye informasjon inn i midtfeltet. Det kan inneholde flere supplerende ledd – frie adverbialer og fritt dativledd – i tillegg til ledd som inngår i minimalsetningen (subjekt, objekt etc.). Og setningsleddene vil oftest ha form av substantivfraser – med eller uten preposisjon – som i sin tur kan inneholde attributter både foran og etter kjernesubstantivet (→ *LeseTysk3 avsn. 4*). Desto viktigere blir det å utnytte de signalene kasus gir om mulig grammatisk funksjon (→ *Wege8.2, LeseTysk4, GramantikunterlagenII*) og samspillet mellom setningsmønster og verbal. Det er spesielt på dette trinnet det gjelder å kunne segmentere kjeder av minimale substantiv- (eller preposisjonal-)fraser korrekt (→ *LeseTysk3 avsn. 4*).

Midtfeltet inneholder vanligvis alle ikke-verbale ledd i setningen med unntak av det leddet som allerede er å finne i forfeltet i V2-setninger (se avsn. 3.1.1 ovenfor) og innledningsord med egen syntaktisk funksjon i Vslutt-setninger (se 3.1.3). Det er derfor viktig at vi har innholdet av forfeltet og det finite verbet in mente når vi starter lesningen av midtfeltet, og vi må sammenstille vår forventning om struktur og innhold med de setningsledd vi etterhvert identifiserer i midtfeltet. Vi tar standpunkt til leddene etterhvert, på den ene side setningsledd som er del av minimalsetningen, altså verbavhengige ledd, og på den annen side supplerende ledd.

Lesetrinn II krever verbbasert eller mønsterbasert leseteknikk alt etter hva vi fant i de foregående lesetrinn: verbalbasert teknikk hvis vi har registrert et (antatt) hovedverb i V2/V1-posisjon som kan styre forventningene til midtfeltets struktur og innhold (3), mønsterbasert teknikk i alle andre tilfeller; jf. (1) og (2). Som nevnt i avsnitt 2.2.1 ovenfor kan det vise seg nødvendig å revidere verbalbaserte forventninger på grunn av løs forstavelse i slutfeltet (lesetrinn III); se eks. (4a).

- (3) a Im Jahre 1999 **begann in der Währungspolitik ein neues Zeitalter**.
b **Begann tatsächlich 1999 in der Währungspolitik ein neues Zeitalter?**

Vi viser hovedtrekkene i teknikken på grunnlag av eksempler og tar også lesetrinn III med (mer om lesetrinn III i neste avsnitt).

- (4) a Damals in den zwanziger Jahren **warfen die Kritiker der Berliner Zeitungen den jungen deutschen Dramatikern die Langeweile** vor.
b Damals in den zwanziger Jahren **hatten die Kritiker der Berliner Zeitungen den jungen deutschen Dramatikern die Langeweile** vorgeworfen.

Kommentar til (4a)

Lesetrinn IA:

- *Damals in den zwanziger Jahren*: adverb + preposisjonalfrase; fritt adverbial i forfeltet; utløser forventning om fortidstempus ved verbalet.

Lesetrinn IB:

- *warfen*: preteritum plural av *werfen* med forventet betydning 'kaste' og mønster SN ('person') + OA ('ting'); tempus passer med adverbial i forfeltet; hovedverb i V2-posisjon utløser verbalbasert prosessering.

Lesetrinn II:

- *die Kritiker*: N/A pl; passer som subjekt
- *der Berliner Zeitungen*: G pl; antatt genitivattributt til *Kritiker*
- *den jungen deutschen Dramatikern*: D pl; passer ikke som utfylling til *werfen* 'kaste'; kan være fri (mest sannsynlig possessiv) dativ eller dativobjekt for verb med annet setningsmønster og annen betydning enn antatt.

→ Forventning revideres.

- *die Langeweile*: f:N/A; passer som abstrakt OA i mønster SN + OD + OA

→ Minimalsetning: *die Kritiker warfen den [...] Dramatikern die Langeweile + ...?*, altså struktur V + SN + (O)D + OA; dvs. hovedverb *werfen* + løs forstavelse med betydning 'vise' e.l., eller setning med fritt dativledd.

Lesetrinn III:

- *vor*: forstavelse til *warfen*;

→ Hovedverbet er *vorwerfen* ('bebreide en noe') med mønster SN + OD ('person') + OA ('sak').

Kommentar til (4b):

I lesetrinn IB finner vi *hatten* = (antatt) hjelpeverb i preteritum flertall, som skaper forventning om perfektum partisipp av hovedverb i sluttposisjon; i lesetrinn II registrerer vi en kombinasjon av kausledd som lar oss forvente et hovedverb i aktiv av typen 'vise'. Forventningen bekreftes i lesetrinn III.

- (5) Bei einem Staatsbesuch des türkischen Ministerpräsidenten in Berlin wurden die Rahmenbedingungen für die Errichtung einer deutschsprachigen Universität vereinbart.

Kommentar til (5):

Lesetrinn IA:

- *Bei einem Staatsbesuch des türkischen Ministerpräsidenten in Berlin*: preposisjonalfrase med genitivattributt og preposisjonalattributt; fritt adverbial

Lesetrinn IB:

- *wurden*: preteritum plural av *werden*; mest sannsynlig passivhjelpeverb: utløser mønsterbasert teknikk; skaper forventning om perfektum partisipp av hovedverb i sluttposisjon

Lesetrinn II:

- *die Rahmenbedingungen*: fl:N/A; passer som subjekt;
- *für die Errichtung*: preposisjonalattributt til *Rahmenbedingungen*; smlg. norsk *betingelser for noe*
- *einer deutschsprachigen Universität*: f:D/G, sannsynlig genitivattributt til *Errichtung*; smlg. *opprettelse av et universitet*

→ Minimalsetning: *die Rahmenbedingungen ... wurden + ...?*

Lesetrinn III

- *vereinbart*: hovedverb, perfektum partisipp av transitivt verb *vereinbaren* 'avtale, fastlegge'

→ Verballedd = *wurden + vereinbart*; passivform.

→ Minimalsetning: *die Rahmenbedingungen wurden vereinbart*, norsk: 'rammebetingelsene ble avtalt'.

- (6) a Die geplante Universität soll **vor allem den Studenten ein Studium in deutscher Sprache** erlauben,
b die **bereits in der Türkei ein Gymnasium mit Deutschunterricht** absolviert haben

Kommentar til (6a):

Lesetrinn IA:

- *Die geplante Universität*: f:N/A i forfattet; forventet subjekt

Lesetrinn IB:

- *soll*: 1./3. pers. sg.; passer til antatt subjekt; hjelpeverb i V2-posisjon utløser mønsterbasert leseteknikk; skaper forventning om infinitiv i sluttposisjon

Lesetrinn II:

- *den Studenten*: m:A eller D pl (*Student*: svak deklinasjon); hvis OD, er etterfølgende OA sannsynlig
- *ein Studium*: n: N/A; passer som OA; *den Studenten* altså OD.
→ Sannsynlig mønster: SN + OD ('person') + OA ('sak') og hovedverb i aktiv av typen 'gi'.
- *in deutscher Sprache*: preposisjonalattributt til *Studium* (norsk 'studium på tysk')
- *erlauben*: infinitiv av hovedverb som tar OD + OA ('tillate en noe').
→ Verbal = *soll ... erlauben*
→ Minimalsetning: *die Universität soll den Studenten ein Studium erlauben, ...*
Komma + *die* etter *erlauben* indiserer ny setning, mest sannsynlig relativsetning.

Kommentar til (6b):

Lesetrinn I:

- *die*: sannsynligvis relativpronomen, dvs. innledningsord i Vslutt-setning; utløser mønsterbasert leseteknikk; f:N/A eller N/A pl; her mest sannsynlig flertall svarende til *Studenten*; sannsynlig subjekt i relativsetning;

Lesetrinn II:

- *in der Türkei*: preposisjonalfrase; fritt stedsadverbial
- *ein Gymnasium*: n:N/A; sannsynlig OA.
→ Sannsynlig mønster: SN + OA og verb med betydning 'besøke', 'gå på', 'ta', 'gjennomgå'.

Lesetrinn III:

- *absolviert haben*: perfekt plural av *absolvieren*; grammatisk samsvar med sannsynlig subjekt; passer til registrert mønster og antatt betydning.
→ Minimalsetning i relativsetningen [... Studenten...], *die ... ein Gymnasium absolviert haben*.

- (7) a Clevere Besucher steigen in den 100er-Bus,
b in dem **zwischen den Stationen Bahnhof Zoo und Michelangelostraße stolze Hauptstädter** staunenden Rest-Deutschen das neue Berlin erklären.

Kommentar til (7b):

Lesetrinn I:

- *in dem* etter komma tyder på at *dem* er relativpronomen som sammen med preposisjon *in* innleder Vslutt-setning (relativsetning); det må vise til substantivet *100er-Bus*; smlg. gammeldags norsk (*100-bussen*) i *hvilken / der ...*; utløser mønsterbasert leseteknikk.

Lesetrinn II:

- *zwischen den Stationen Bahnhof Zoo und Michelangelostraße*: preposisjonalfrase, mest sannsynlig supplerende ledd (stedsadverbial)
- *stolze Hauptstädter*: pl:N/A; sannsynlig subjekt
- *staunenden Rest-Deutschen*: pl:D;
→ Sannsynlig setningsmønster SN + OD + OA og verb med betydning 'forklare', 'vise', 'fortelle' e.l.
- *das neue Berlin*: n:N/A; passer som OA

Lesetrinn III:

- *erklären*: passer som finitt verbal til flertallssubjekt og antatt setningsmønster.

- Minimalsetning: *Hauptstädter erklären Rest-Deutschen das neue Berlin* med supplerende stedsadverbial; norsk: 'Kloke besøkende/turister tar med 100-bussen) der stolte hovedstadsbeboere forklarer det nye Berlin for tyskere fra resten av landet, mellom stasjonene Bahnhof Zoo og Michelangelostraße'.

Sett fra norsk er det nok subjektets skiftende plassering i midtfeltet (→ *LeseTysk3 avsn. 5.3*) som kan skape de største problemene for prosesseringen. Den norske leser er vant til å registrere subjektet umiddelbart etter det finite verbet i V2/V1-setninger og umiddelbart etter innledningsordet i bisetninger, og kan derfor være tilbøyelig til å tolke en nominalfrase i en slik posisjon som subjekt også når han/hun leser tysk. Men som vi har sett, trenger ikke subjektet å komme så tidlig i tysk. Det kan stå både frie adverbialer og objekter foran det, som i (7b) og (8), og det betyr at tyskleseren må være innstilt på å vente ikke bare på verbet, men også på subjektet – dvs. de to mest sentrale deler av minimalsetningen. Han eller hun må derfor trene opp sin evne til å oppfange formelle signaler som muliggjør fornuftige gjetninger – og det vil ikke minst si kasus ved nominalfraser og person/numerus ved det finite verbet der det kommer tidlig i setningen.

- (8) Es wird berichtet, dass vielen jugendlichen Aussiedlern in Deutschland **Drogen zum Verhängnis werden**.
'Det sies at **narkotika blir skjebnesvangert** for mange unge 'Aussiedler' i Tyskland.'

3.3 Lesetrinn III: Slutfeltet

Lesetrinn III omfatter det vi har kalt slutfeltet (→ *LeseTysk3 avsn. 5.2*), dvs. infinitte deler av verbalet (1a), løs forstavelse (1b), predikativt adjektiv o.l. (1c) i V2/V1-setninger, og hele verbalet m.m. i Vslutt-setninger (1d). I dette lesetrinn IV kontrolleres altså bl.a. om finitt hovedverb i V2/V1-setning har en forstavelse knyttet til seg (1b).

- (1) a Am Neujahrstag 1999 hat für Europa in der Währungspolitik ein neues Zeitalter **begonnen**.
b Experten zufolge wächst jedes fünfte Kind in Armut **auf**.
c Ende der 80er Jahre war den meisten Deutschen **klar**,
d dass es so nicht **weitergehen konnte**.

Lesetrinn III er normalt uproblematisk når det bare inneholder et enkelt ord, som i (1a-c). Men verbalet kan være komplekse, dvs. bestå av flere verbformer som i (1d); jf. *LeseTysk3 avsn. 3.2*, og det samme gjelder i norsk (*kunne gå*). Den norske tyskleser må imidlertid venne seg til at verbformer i slutfeltet kommer helt eller delvis speilvendt i forhold til komplekse verballedd i norsk (→ *LeseTysk3 avsn. 3.2*); jf. (1d) og (2). Det vil si at den tysklesende nordmann som oftest vil støte på en infinitt form av hoved verbet før han/hun kommer til eventuelle hjelpeverb i lesetrinn III. Det er viktig å identifisere hver enkelt verbform for å lette hypotesedannelsen under lesningen samt identifikasjon og tolkning av den samlede verbform. Dette lesetrinnet krever derfor en oversikt over hvordan komplekse verbformer er bygget opp (→ *GrammatikunterlagenIV avsn. 2*).

- (2) a Die Direktorin **muss** die Angestellten über die Verschiebung der Sitzung **orientiert haben**.
b **Können** die Angestellten über die Verschiebung der Sitzung **orientiert worden sein**?

Kommentar til (2a)

Lesetrinn I:

- *Die Direktorin*: f:N/A; forventet subjekt

- *muss*: entall presens av modalt hjelpeverb som tar infinitiv, dvs. forventning om infinitivform i sluttposisjon; samsvar med forventet subjekt; utløser mønsterbasert leseteknikk.

Lestrinn II:

- *die Angestellten*: fl:N/A; forventet AO
 - *über die Verschiebung*: preposisjonalfrase; passer ikke som attributt til *Angestellten*; mest sannsynlig preposisjonsutfylling til hovedverb
 - *der Sitzung*: f:D/G; genitivattribut til *Verschiebung*.
- Registrert mønster: SN + OA + OPrep/*über*; forventning om aktiv form av transitivt verb med passende konstruksjonsmønster og betydning.

Lesetrinn III:

- *orientiert*: 3. sg presens eller perfektum partisipp av transitivt hovedverb *jmdn über etwas orientieren*, som passer til forventningene; må være infinitiv her, dvs. perfektum partisipp.; passer ikke til *muss* som tar infinitiv; skaper forventning om hjelpeverb *haben* som danner perfektumform sammen med perfektum partisipp av transitivt verb;
 - *haben*: 1./3. pers. pl. presens eller infinitiv; må være infinitiv; passer som perfektumhjelpeverb til *orientiert*.
- Verbal = *muss ... orientiert haben* (finit modalverb + perfektum infinitiv aktiv av hovedverb) 'må ha orientert'; passer til registrert mønster og betydningsmessig forventning.

Kommentar til (2b):

Lesetrinn I + II:

- Etter finitt hjelpeverb *können* i lesetrinn I registrerer vi her SN + OPrep/*über* i lesetrinn II. Et slikt mønster skaper forventning om intransitivt hovedverb eller passivform av transitivt hovedverb i sluttposisjon.

Lesetrinn III:

- *orientiert*: se kommentar til (2a); passer som del av omskrevet passivform, derfor ventes etterfølgende form av *werden* som passivhjelpeverb
 - *worden*: perfektum partisipp av passiv-hjelpeverb *werden*; norsk 'blitt'
 - *sein*: infinitiv av perfektumhjelpeverb.
- Verbal = *können ... orientiert worden sein* (perfektum infinitiv passiv av hovedverb) 'kan ha/være blitt orientert'; passer til registrert mønster.

3.4 Lesetrinn IV: Etterstilte ledd

Lesetrinn IV omfatter ledd som er etterstilt ("ausgeklammert"), dvs. plassert utenfor setningsrammen, til høyre for slutfeltet (→ *LeseTysk3 avsn. 5.2*). Det vil vanligvis bare være et enkelt setningsledd, for det meste en preposisjonalfrase. Etterstilte ledd er normalt ikke skilt ut med komma.

(1) Ähnliches ist seit langem geplant bei vielen anderen Krankenhäusern in der Hauptstadt.

Rekkefølgen mellom verbal og etterstilt ledd svarer til VO-rekkefølgen man finner i norsk; jf. (1) Prosesseringen av etterstilte ledd byr derfor ikke på spesielle problemer for den norske tyskleser.

4. Om å lese komplekse setninger

Hittil har vi stort sett bare anvendt vår lesemodell på enkle setninger. Vi skal nå se litt på hvordan den fungerer når vi står overfor komplekse setninger der en setning med finitt verb eller infinitivsetning inngår i annen setning enten det er som selvstendig setningsledd eller del av et setningsledd (→ *LeseTysk3 avsn. 5.4*). I slike tilfeller har leseren både en “lokal” og en “global” prosesseringsoppgave. På det “lokale” plan må han eller hun prosessere den enkelte underordnede setning (bisetning). Samtidig må han/hun registrere den underordnede setningen i sin helhet som del av den selvstendige setningen (helsetningen) han/hun er i gang med å lese, og fastslå bisetningens funksjon i denne helheten.

Dette er i prinsippet ikke annerledes på tysk enn på norsk, men her som ellers kan den avvikende ordstillingen i tysk skape problemer for den norske leser. De største vanskelighetene oppstår utvilsomt når man i lesetrinn I eller II støter på flere bisetninger som er underordnet hverandre, dvs. når man står overfor det Heringer kaller “Klemmkonstruktionen” og “Satzschachteln” (→ *Wege10.4, LeseTysk3 avsn. 5.4*).

4.1 Delsetning i lesetrinn IA

Delsetninger kan man møte i lesetrinn IA av V2-setning. Som oftest vil delsetningen være en **Vslutt-setning** med funksjon som subjekt eller fritt adverbial i helsetningen (1). Bisetninger med andre funksjoner – f.eks. som objekt (2) – står mer sjelden i spissen (2). Innledningsordet i bisetningen gir signal om hvilken type leddsetning det kan dreie seg om både når det gjelder betydning og syntaktisk funksjon (→ *Wege10*).

Leddsetningen vil vanligvis utgjøre hele forfeltet. Men den kan også gjenopptas av et såkalt korrelat – *das* eller *da(r)*- + preposisjon – umiddelbart foran det finitte verbet, i selve forfeltet. Et slikt korrelat bidrar til å markere strukturen i den komplekse setningen.

(1) a Ob Dummheit gut tut , [das] ist unbekannt.
b Wer zu spät kommt , [der] wird nicht eingelassen.
c Da wir das Subjekt aus dem Kontext entnehmen , [so] verstehen wir Infinitivsätze
als vollständige Sätze.
(2) a Wer zu spät gekommen ist , [das] weiß man noch nicht
b Dass so etwas passieren konnte , [darauf] war kein Mensch gefasst.

Når leddsetningen er foranstilt, er det spesielle innledningsordet i leddsetningen det første ordet som leses i helsetningen. Kombinert med Vslutt-stilling innenfor delsetningen, vil det gi signal om at man står overfor en kompleks (V2-)setning som må prosesseres både lokalt og globalt. Det vil si at innledningsordet i Vslutt-setningen utgjør lesetrinn I i selve leddsetningen, mens denne i sin helhet utgjør lesetrinn IA på helsetningsnivå. I slike tilfeller må leseren anlegge mønsterbasert leseteknikk innenfor leddsetningen (lokalt) mens det på helsetningsnivå vil kreves verbal- eller mønsterbasert lesning avhengig av det finitte verbet (jf. avsnitt 3.1 ovenfor).

Innledningsordet i leddsetningen vil også si noe om hvilken funksjon og betydning bisetningen kan tenkes å ha innenfor den komplekse setningen. I (1b) vil *w*-setningen registreres som mulig subjekt eller objekt i lesetrinn IA på globalt plan. På trinn IB vil det finitte verbet *weiß* gjøre det klart at vi har å gjøre med en slags indirekte spørresetning med objektfunksjon – svar på spørsmålet *Was weiß man noch nicht?*. I (1b) derimot viser verbalet

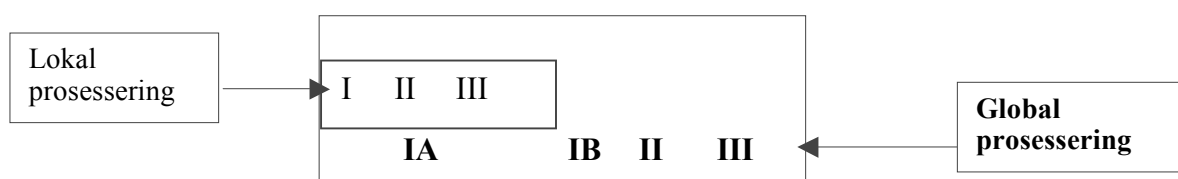
i helsetningen at leddsetningen i lesetrinn IA må være en såkalt fri eller ubestemt relativsetning med subjektfunksjon, svarende til norsk *Den som ...* ..

[Wer zu spät gekommen ist], | weiß man noch nicht.

SN ADV Vi Vf
OA | Vf SN ADV

[Wer zu spät kommt], wird nicht hereingelassen

SN ADV Vf
SN | Vf ADV Vi

Som nevnt i avsnitt 3.1 ovenfor, kan **V1-setninger** opptre som adverbielle leddsetninger i lesetrinn IA av V2-setninger (3). I slike tilfeller vil det at V1-setningen avsluttes med komma (i stedet for spørsmålsteget) etterfulgt av (korrelat +) finitt verb signalisere at den ikke skal forstås som en selvstendig spørresetning, men at den utgjør lesetrinn IA i en kompleks V2-setning. Når det ikke er noe korrelat, får vi overfladisk sett to V1-setninger etter hverandre; jf. (3a). Men tegnsetningen viser at vi i virkeligheten har å gjøre med en kompleks V2-setning og ikke to parallelle spørresetninger.

- (3) a **Spricht man vorschnell von der “Vernünftigkeit alles Wirklichen”**, | macht man über Leben und Mensch eine kategorische Bemerkung.
b **Spricht man vorschnell von der “Vernünftigkeit alles Wirklichen”**, so | macht man über Leben und Mensch eine kategorische Bemerkung.

Det er ikke fullt utbyggede bisetninger med finitt verb og subjekt alene man kan møte i første lesetrinn. Også **infinitivsetninger** kan fungere som leddsetninger og i denne funksjonen være plassert i – eller før – forfeltet av en V2-setning. I norsk er slike infinitivsetninger ganske lette å identifisere alt fra starten: De vil vanligvis være innledet av infinitivspartikkelen *å* + infinitiv eller av preposisjon (særlig *for* eller *uten*) + *å* + infinitiv (4). Men på grunn av OV-ordstillingen i tysk vil infinitiven her komme til slutt i infinitivsetningen, med infinitivmerket *zu* umiddelbart foran. Og de eneste preposisjonene som i det hele tatt kan forbindes med infinitiv – *um*, *ohne* og *(an)statt* – kan naturligvis også fungere som “normale” preposisjoner med underordnet nominalfrase, dvs. at de ikke i seg selv kan markere begynnelsen på en infinitivsetning. Komma etter infinitiven er derfor et viktig hjelpemiddel som entydig avgrenser en infinitivsetning i lesetrinn IA fra resten av setningen; smlg. (4a), der *um* er bisetningsinnleder, med (5), der vi har å gjøre med en vanlig preposisjon *um* ‘om, omkring’ som del av et preposisjonalobjekt (5a) og et stedsadverbial (6b). – I (6a) er det først når man registrerer *zu verreisen* (etterfulgt av komma), som er infinitiv av et intransitivt verb, at det blir helt klart at *ohne* ikke fungerer som innledningsord i en infinitivsetning men som vanlig preposisjon, dvs. at *ohne die Kinder* utgjør en preposisjonalfrase med adverbial funksjon, som i (6b), men innenfor infinitivsetningen alene.

- (4) **Um ein neues Haus kaufen zu können**, | müsste man Millionär sein.
For å kunne kjøpe nytt hus | måtte man være millionær.
- (5) a **Um ein neues Haus** | braucht man sich nicht viel zu kümmern.
Et nytt hus | trenger man ikke bekymre seg mye om.
b **Um das Haus herum** | war ein großer Park zu sehen.
Omkring huset | var en stor park å se.
- (6) **Ohne die Kinder zu verreisen**, | haben alle Eltern manchmal nötig.
Å reise bort uten barna | har alle foreldre av og til behov for.
- (7) **Ohne die Kinder** | verreisen die meisten Eltern ungern.
Uten barna | reiser de fleste foreldre ugerne bort.

Hittil har vi bare sett på leddsetninger, dvs. tilfeller der en bisetning i lesetrinn IA er et eget setningsledd i den komplekse setningen. Men delsetninger kan også forekomme i dette lesetrinn som **attributter** til substantivfraser e.l., dvs. som del av et nominalt eller preposisjonalt setningsledd i forfattet av en V2-setning. Det vil vanligvis dreie seg om en relativsetning innledet med en bøyingsform av relativpronomenet *der/die/das* (→ videre avsnitt # nedenfor og *Wege10.3*); jf. (8).

- (8) a Den Schuhfabrikanten, **die Winterschuhe machten**, | ging es nicht viel anders.
b Der Zusammenhang, **in dem ein Satz steht**, ist oft von seinem Vorgängersatz abzulesen.

Men også setninger innledet med *dass*, *ob* eller *spørreord* og infinitivsetninger kan fungere som attributter til abstrakte substantiver som *Wunsch*, *Gedanke*, *Frage*, *Gefühl*, *Versuch* (→ *Wege10.3*); jf. (9). På norsk vil en slik attributtsetning ofte være knyttet til kjernesubstantivet med en preposisjon. Tilsvarende er ikke mulig på tysk, men her kan man finne et såkalt korrelat med da(r)- + preposisjon istedet (*der Gedanke daran, dass ...*); jf. (9b).

- (9) a Die Frage, **ob beide Sätze dasselbe bedeuten**, müssen wir uns für später aufheben.
Spørsmålet om begge setninger betyr det samme må vi gjemme til senere.
b Der Stolz (darüber), **in große Zeiten zu leben**, | soll uns nicht blind machen.
Stoltheten over å leve i store tider skal ikke gjøre oss blinde.

Ettersom det er stor parallellitet mellom norsk og tysk, er delsetninger i lesetrinn IA ikke i seg selv noe problem for norske tysklesere. Men slike delsetninger kan være ganske omfangsrike og kompliserte på tysk – de kan bl.a. selv være komplekse setninger som inneholder en eller flere bisetninger. På den måten kan leseren bli stilt overfor en omfattende og vanskelig prosesseringsoppgave – som krever mønsterbasert (OV-tilpasset) leseteknikk – før han/hun kan komme til det finitte verbet – lesetrinn IB – i helsetningen. I (10), for eksempel, inneholder forfattet en tidsbisetning som har en innføyet relativsetning (“Satzschachtel” i følge *Wege10.4*). Og i (11) – sitert etter *Wege10.4* – må leseren stige ned ad en “bisetningstrapp”; leseren må begynne med relativsetningen, før han/hun kan registrere det finitte verbet i helsetningen (“Klemmkonstruktion” i følge *Wege10.4*). – I eksemplene har vi satt skarp parentes før og etter slutfeltet i hver delsetning.

- (10) [₁ Als Professor Otto Hahn in dem britischen Internierungslager, [₂ in das er zusammen mit anderen deutschen Atomforschern nach dem Zweiten Weltkrieg gebracht worden war], die Nachricht vom Abwurf der ersten Atombombe auf Hiroshima hörte], | wollte er zunächst nicht daran glauben.

- (11) Die großen Ungestalter, [₁ **die bereit sind**], [₂ **unser aller Leben umzukrempeln und uns einzureden**], [₃ **dass wieder eine neue Morgenröte vor uns heraufzieht**], | werden leicht unser Mißtrauen erregen.

Tilsvarende er nok til en viss grad mulig i norsk, men ikke så vanlig. Den norske tyskleser må derfor trene seg opp i å prosessere slike strukturer i lesetrinn IA – å ha den globale struktur (helsetningen) for øye mens han/hun prosesserer den enkelte delsetningen. Komma er et svært viktig hjelpemiddel i denne sammenheng.

4.2 Delsetning i lesetrinn II

I lesetrinn II (midtfeltet) kan man støte på adverbielle leddsetninger og attributtsetninger. Begynnelse og slutt er markert med komma.

- (1) a Denn immer | **ist der Text, wenn er etwas taugt**, der Forschung und ihrer Methode voraus.
b Hanna | **hat mich in dieser Zeit oft auf das, was Fipps sagte**, aufmerksam gemacht.

Heller ikke i denne posisjonen er delsetninger nødvendigvis noe problem for norske lesere. Det blir de først når de “svulmer opp” i omfang og kompleksitet – særlig dersom de står foran subjektet i den overordnede setningen (2). I slike tilfeller kan det lønne seg for den utrente leser å gjøre “hopp” i lesningen, dvs. å få fatt på minimalsetningen på globalt nivå før han/hun går tilbake og prosesserer delsetningen. Målet må imidlertid være å kunne lese også slike kompliserte setninger fra venstre mot høyre uten “hopp” og regresjon.

- (2) Katzler, ein entschiedener Nichtredner, begann, [₁ **als er sich mit seinem Notizenzettel**, [₂ **auf dem verschiedene Satzanfänge standen**], **erhoben hatte**], mit der Versicherung, dass ...

4.3 Delsetning i lesetrinn IV

De fleste delsetninger følger – som i norsk – rett etter den overordnede setning, inklusive eventuelt sluttstilt verbal. Det betyr at leseren kan gjøre seg ferdig med den overordnede setningen før han/hun prosesserer den underordnede. Derfor er dette den enkleste form for komplekse setninger man kan støte på, og som i norsk kan flere delsetninger – “bisetningskjeder” eller “bisetningstrapper” (→ *Wege10.4*)– følge etter hverandre uten at det vanskeliggjør lesningen.

- (1) a Ich wälze mich im Bett, versuche die Augen zu schließen und **hoffe**, [₁ **dass der Tag auf diese Weise möglichst schnell vorübergeht**], [₂ **damit ich abends dann ohne schlechtes Gewissen weiter schlafen kann**].
b Jeg ... håper [₁at dagen går så hurtig som mulig på denne måten] [₂slik at jeg kan sove videre om aftenen uten dårlig samvittighet].

Også attributtsetninger kan være etterstilt, adskilt fra den substantivfrasen de bestemmer. Som oftest vil det bare være sluttfeltet som skiller attributtsetningen fra det overordnede substantivet (2), men det kan også stå andre setningsledd imellom. I slike tilfeller blir genus-numerus-kongruens mellom relativpronomen og overordnet substantivfrase ekstra viktig (→ *LeseTysk3 avsn. 5.4*).

Sett fra norsk synsvinkel er det også viktig å merke seg følgende:

- Relativpronomenet kan fungere som genitivattributt innenfor relativsetningen. Det har da formen *dessen* (maskulinum eller neutrum singular) eller *deren* (plural eller femininum singular) og svarer til relativpronomenet *hvis* i eldre norsk skriftspråk; i moderne norsk kan relativadverbet *der* være et alternativ. Som *hvis* står *dessen /deren* foran det substantiv det er attributt til
- Relativpronomenet kan være styrt av preposisjon innenfor relativsetningen. Preposisjonen står da foran relativpronomenet. I slike tilfeller begynner relativsetningen derfor ikke med relativpronomenet, men med preposisjon + relativpronomenet. I moderne norsk vil preposisjonen i tilsvarende konstruksjoner stå til slutt i relativsetningen (“preposisjonsstranding”), som kan begynne med *som* eller være uten spesielt innlederord; eller den kan være innledt med det relative adverb *der*.

I (1) er relativpronomenet styrt av preposisjon. I (2) er det attributiv genitiv, som del av relativsetningens subjekt (*deren erster Teil*). Og i (3) er relativpronomenet genitivattributt i en substantivfrase som er styrt av preposisjon. Helheten – *an dessen Fortgang* – fungerer som preposisjonalobjekt i relativsetningen.

- (1) a Der Zusammenhang, **[in dem] ein Satz steht**, ist oft von seinem Vorgängersatz abzulesen.
b Den sammenhengen **i hvilken en setning står / (som) en setning står i** kan ofte avleses på den forutgående setning.
- (2) a In einem Drittel der deutschen Sätze findet der Leser gespaltene Prädikate, **[deren zweiter Teil] sich vom finiten Verb und seiner Position entfernt hat**.
b I en tredjedel av alle tyske setninger finner lesere spaltede predikater **hvis annen del / der den annen del har fjernet seg fra det finitte verb og dets stilling**.
- (3) a Der Verfasser konnte das begonnene Manuskript, **[an [dessen Fortgang]] er ständig dachte**, nicht beiseite legen.
b Forfatteren kunne ikke legge det påbegynte manuskript **på hvis fremgang han stadig tenkte / hvis fremgang han hele tiden tenkte på** til side.

På grunn av den manglende parallelitet mellom tysk og norsk kan relativsetninger der relativpronomenet ikke er subjekt eller akkusativobjekt, men f.eks. fungerer som genitivattributt være vanskelige å prosessere for den norske tyskleser. I vanskelige tilfeller kan det bli aktuelt å lese relativsetningen som om det var en V2-setning innledet med deomanstrativpronomen, dvs. å “hente opp” det finitte verb fra slutfeltet og plassere det i V2-stilling, dvs. etter relativpronomen / det setningsledd som inneholder relativpronomenet. En slik setning – der relativpronomenet har blitt “erstattet av demonstrativpronomen vil være lettere å forstå fordi paralleliteten til norsk blir større.

(3') ...; an dessen Fortgang dachte er ständig ...; på dets fremgang tenkte han hele tiden

5 Oppsummering

SPRÅKTILPASSET LESETEKNIKK – HUSK!

- Å lese tysk krever en mer fleksibel leseteknikk på setningsnivå enn å lese norsk.
- Tyskleseren må veksle mellom **verbalbasert** prosessering (i V2/V1-setninger med finitt hovedverb) som er kjent fra norsk, og en **mønsterbasert** teknikk der hun/han må ‘gjette på’ hovedverbet/verbalet (i V2/V1-setninger med finitt hjelpeverb og i Vsluttsetninger).

TRINN I PROSESSERINGEN – HUSK!

- Prosesseringen av en setning kan deles inn i 4 forskjellige lesetrinn. Leseren bruker det han registrerer i det enkelte lesetrinn til å stille opp forventninger til etterfølgende trinn.
- I **lesetrinn I** slår leseren fast om hun har å gjøre med en V2/V1-setning eller ikke, og registrerer i tilfelle forfeltledd og finitt verb. Finitt hovedverb i lesetrinn I skaper – sammen med eventuelt forfelt – forventninger til lesetrinn II. Finitt hjelpeverb i lesetrinn I skaper først og fremst forventninger til lesetrinn III
- I **lesetrinn II** prosesseres midtfeltet. Vær forberedt på at subjektet kan følge etter kasusobjekt og at supplerende ledd ofte kommer før subjekt og eventuelle objekter.
- I **lesetrinn III** registreres “løs” forstavelse eller infinitte deler av kompleks verbal i V2/V1-setninger, og hele verbalet – inkl. finitt verb – i Vslutt-setninger. Vær oppmerksom på at de enkelte deler av et komplekst verbal i slutfeltet vanligvis vil komme i speilvendt rekkefølge i forhold til delene av et komplekst verbal i norsk.
- I et **lesetrinn IV** prosesseres eventuelle setningsledd i etterstilt posisjon (“ausgeklammert”).

Å LESE OMPLEKSE SETNINGER – HUSK!

- Å lese komplekse setninger innebærer setningsprosessering på flere plan: **“lokal”** prosessering av den enkelte underordnede delsetning (bisetning) og **“global” prosessering** der bisetningen i sin helhet registreres som del av den overordnede setning.
- En bisetning kan være underordnet en annen bisetning, slik at man får motsetningen mellom “lokal” og “global” prosessering på flere nivåer.
- Det er viktig å holde nivåene ute fra hverandre – dvs. å legge merke til grensene mellom delsetningene, som er markert med komma, og til spesielle innlederord som markerer begynnelse på bisetning.
- Bisetningsinnleder sier noe om hva slags funksjon bisetningen kan ha “globalt”.
- Spørreord og relativpronomen har i tillegg en syntaktisk funksjon innenfor bisetningen, dvs. på “lokalt” plan. Kasus ved spørrepronomen eller relativpronomen er et viktig signal i den sammenheng.